

Els abrics del barranc de la Mata (Otos, València) i la caracterització de la pintura esquemàtica a la Serra de Benicadell

Palmira Torregrosa*
Maria-Francia Galiana**
Agustí Ribera***

Resumen

El descubrimiento y el estudio del conjunto rupestre postpaleolítico del Barranc de la Mata, junto al análisis de su contextualización artística y arqueológica en el ámbito de la Serra del Benicadell, han permitido establecer una aproximación a la secuencia crono-artística y a la caracterización de las manifestaciones esquemáticas en esta área geográfica.

Résumé

La découverte et l'étude de l'ensemble rupestre postpaléolithique du Barranc de la Mata, ainsi que l'analyse de son contexte artistique et archéologique dans l'environnement de la Serra del Benicadell, ont permis d'établir une approche de la séquence chrono-artistique et de la caractérisation des manifestations schématiques de cette aire géographique.

“... ”

*Llavors us buscaré i ens tornarem
a mirar les ninetes dels ulls
com fan els titellaires acabant la funció,
i beurem el timonet criat en serralades,
endolcit amb mel de les abelles sàvies,
borratxes de romer, en ser que el sol s'enfila
per les roques rosades del meu Benicadell.*

“... ”

Salvador Jàfer. *L'oració de la vall.* –fragment.

ELS ANTECEDENTS

Des dels anys trenta es coneix l'existència d'alguna estació amb pintures rupestres prehistòriques en la comarca de La Vall d'Albaida -barranc de Carbonera, Beniatjar- (Breuil, 1935, 88-89;

Acosta, 1968, 121-124), tan sols augmentada amb el descobriment i publicació d'un altra estació cap a mitjans dels anys setanta -El Calvari, Bocairent- (Beltrán, 1974, 37-43).

Les darreres dècades, amb els treballs de diversos equips, han suposat la localització i estudi d'un important nombre de noves estacions -més d'una quinzena en total-, repartides en tres nuclis geogràfics diferents: capçalera del riu d'Ontinyent -o Clariano- (Hernández, Ferrer, Català, 1988, 71-73; Ribera, 1986-1988; 1989a; 1989b; 1989c; 1989d; 1995; Ribera, Galiana, Torregrosa, 1998; 1999), estret de les Aigües (Hernández, Ferrer, Català, 1986) i serra del Benicadell (Hernández, Segura, 1985; Hernández, Ferrer, Català, 1988).

En aquest darrer nucli de la vessant septentrional de la Serra del Benicadell, es

* c/ Don Julián Besteiro, 6, Bl.3, 7º ED. Bahía del Sur. 03008 - Alacant.

**Dpt. Prehistòria, Arqueologia, Hª Antiga, Filologia Grega i Filologia Llatina. Facultat de Filosofia i Lletres. Universitat d'Alacant. 03080- Alacant.

***Museu Arqueològic d'Ontinyent-La Vall d'Albaida.

coneixen fins ara diverses estacions ubicades als termes municipals de Beniatjar i Salem (barranc de Carbonera, la Coveta del Mig i barranc de les Coves de Salem) a les quals caldrà afegir les pintures del barranc de la Mata. A més a més, a l'altra vessant de la serra s'han documentat altres abrics amb pintures esquemàtiques com són la Penya del Benicadell (Beniarrés) i la Cova Llarga (L'Orxa) (Hernández, Ferrer, Català, 1988, 74-76, 89-90).

Les primeres notícies de l'existència de les pintures del barranc de la Mata, ens foren comunicades, a principis de l'any 1996, pels col·laboradors otosins del Museu Arqueològic d'Ontinyent-Vall d'Albaida, Benjamí Fayos i Joan Olivares, a qui volem expressar el nostre agraïment. Durant aquell mateix any les vàrem visitar en algunes ocasions.

Comprovada la seua vàlua, i obeint al cert interès del seu estudi i preservació, decidírem sol·licitar la preceptiva autorització de la Direcció General de Patrimoni Artístic de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, amb data de 9 de setembre del 1997. Aquesta sol·licitud s'emmarca dins dels treballs de documentació i estudi de jaciments d'art rupestre postpaleolític que des de fa uns anys estem duent a terme a la vall d'Albaida i a la conca del riu Canyoles (Ribera, Galiana, Torregrosa, 1995; 1998; 1999; Galiana, Ribera, Torregrosa, 1998). Els treballs de camp i documentació primària al barranc de la Mata es realitzaren tot seguit, dins l'any 1997. Per a determinades tasques també es va contar amb la col·laboració dels doctors F. J. Jover Maestre i E. Doménech Faus. Pel que fa al finançament dels treballs, part d'ell va anar a càrrec del Museu Arqueològic d'Ontinyent.

EL LLOC

LA SITUACIÓ GEOGRÀFICA

El nou conjunt s'ubica en la conca del riu d'Albaida, afluent del Xúquer, concretament en un dels barrancs que aboca les aigües a un dels seus subsidiaris, el riu Missena, dins el terme municipal d'Otos (Fig. 1).

Aquest municipi es situa al sector centre-meridional de la comarca valenciana de La Vall d'Albaida, entre la ciutat d'Ontinyent -de la qual es troba a uns 15 quilòmetres- i la costa mediterrània -a uns 25 quilòmetres de Gandia. Dins el terme d'Otos, el barranc de la Mata, està situat en la

zona de l'ombria, a la Serra del Benicadell, a poc més de dos quilòmetres al sud del nucli urbà.

Les coordenades (UTM) (S.G.E. Mapa MT. Fulla núm. 29-31 (795). E. 1:50.000. Ed. de 1980) del lloc precís on es troben els abrics són: 30SYJ221018, essent la seua altura sobre el nivell del mar de 620 metres.

Es tracta d'un barranc calcari (calisses cretàtiques), situat en ombria, amb antiga vegetació de pineda, arbustiva i matollar, ara molt degradada pels intensos i recents incendis forestals.

EL PATRÓ D'EMPLAÇAMENT

Els abrics de la Mata es situen dins d'un barranc que descendeix des de la Serra del Benicadell cap a la vall d'Albaida i presenten una visibilitat limitada en part a l'interior del barranc però que permet dominar visualment una bona part de la vall d'Albaida. Al seu voltant trobem altres jaciments amb pintures com el barranc de Carbonera i la Coveta del Mig. Mentre el primer es troba també a l'interior d'un barranc, el segon està ubicat en la part alta de la vessant septentrional de la Serra del Benicadell, a la Penyeta de la Cova, amb una altitud de 775 metres (Hernández, Segura, 1985, 31) i presentant una visibilitat més ampla sobre la vall per on discorre el riu Missena, afluent del riu Albaida. Tal com passa a altres zones (Torregrosa, 2000), en aquest lloc es repeteix l'agrupació de diversos jaciments anomenats de moviment (Martínez, 1998), a l'interior de barrancs amb visibilitat reduïda, mentre que destaca un sol jaciment ubicat a la part alta d'una muntanya, abric de culminació (Martínez, 1998), tal volta responent a una estratègia de distribució.

Aquesta estratègia pot veure's reflectida en la manera de distribuir-se els abrics pels barrancs, en la quantitat i qualitat dels motius en ells representats i en el radi de visualització que es té des d'ells. Així, venim observant que en la vessant septentrional del Benicadell els abrics es disposen en molts dels barrancs que baixen al riu Albaida (Fig. 1). De ponent a llevant de la serra trobem, al barranc del Pleit, l'abric del mateix nom (inèdit) amb unes restes de pintura molt perdudes; al barranc de les Coves Roges o dels Brulls, la Cova del Regidor (inèdit) amb dos motius i les Coves Roges (inèdit) que té una taqueta; al barranc de la Mata, els tres abrics amb 76 figures; al barranc de Carbonera, els dos abrics homònims amb 196 motius, la Coveta del Mig amb dues figures, les

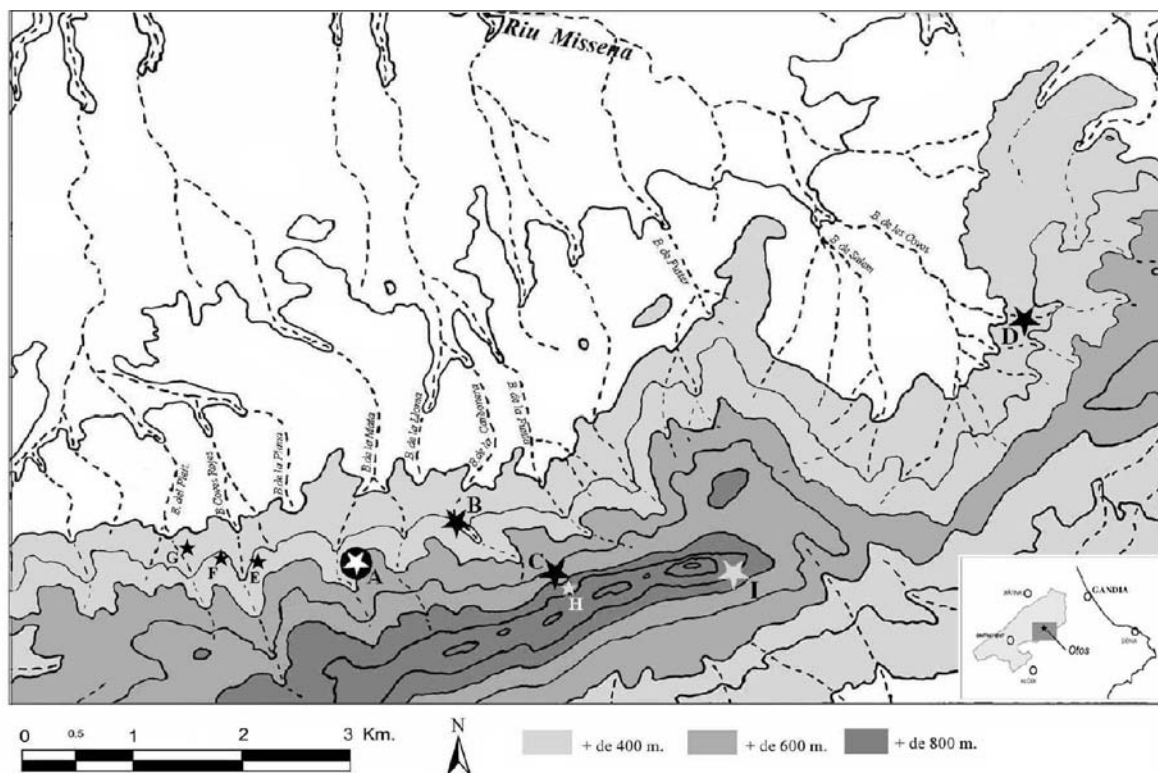

Figura 1.- Situació dels abrics amb pintures rupestres a la serra del Benicadell. ● Barranc de la Mata; ★ Pintures rupestres esquemàtiques; A. Barranc de la Mata; B. Barranc de Carbonera; C. Coveta del Mig; D. Barranc de les Coves; E. Coves Roges; F. Cova del Regidor; G. Barranc del Pleit; H. Balmes Altes; I. Penya del Benicadell; J. Cova LLarga.

Balmes Altes (inèdit) on hi ha al menys vuit motius; i per últim, al barranc de les Coves (Salem), els tres abrics tenen 31 figures. En quant al radi de visualització des dels dos grans conjunts, pel que fa al barranc de la Mata abarca una ampla part del nord de la vall i el ponent, on s'emplacen, principalment, els assentaments en pla del III mil·lenni i alguna cova sepulcral del mateix període i amb presència de neolític antic, així com assentaments de l'edat del bronze. Des del barranc de Carbonera, el radi és molt més restringit i es visualitza tan sols el llevant, on, també, es documenten covetes d'enterrament calcolítiques que, a més a més, tenen ceràmiques cardials amb motius figuratius i materials del bronze. En la seva disposició espacial aquests dos conjunts mostren la particularitat d'estar d'esquena un a l'altre: el de la Mata s'orienta cap a l'oest i al migdia, i el de Carbonera cap a l'est i norddest.

Aquestes evidències ens permeten plantejar un aspecte dins la distribució espacial: dos grans conjunts pictòrics de moviment (barranc de la Mata i barranc de Carbonera), amb nombrosos motius i amb un registre figuratiu ample, tenen a les seves

rodalies conjunts, de moviment i de culminació, de menys entitats en quant a nombre de figures i amb un registre molt limitat. A més a més, els seus radis de visualització es complementen, o s'oposen segons es mire, dominant cadascun un territori. Encara que aquest plantejament està pendent d'anàlisi, ja que els abrics recentment descoberts no estan estudiats (a en Manuel Albuixech devem les primeres referències), estem considerant la possibilitat que aquesta distribució responga a un model de jerarquització dels abrics pintats. Model que podria repetir-se al nucli de Salem si es descobriren més conjunts esquemàtics. En quan a la vessant sud del Benicadell, l'únic abric conegut, el de la Penya, amb pocs motius i considerat per nosaltres com abric de culminació (Torregrosa, 2000-2001), no permet, pel moment, plantejar cap model.

LES CARACTERÍSTIQUES FÍSQUES DE L'ABRIC

L'espai físic presenta una configuració escalonada, amb quatre balmes o abrics immediats, oberts

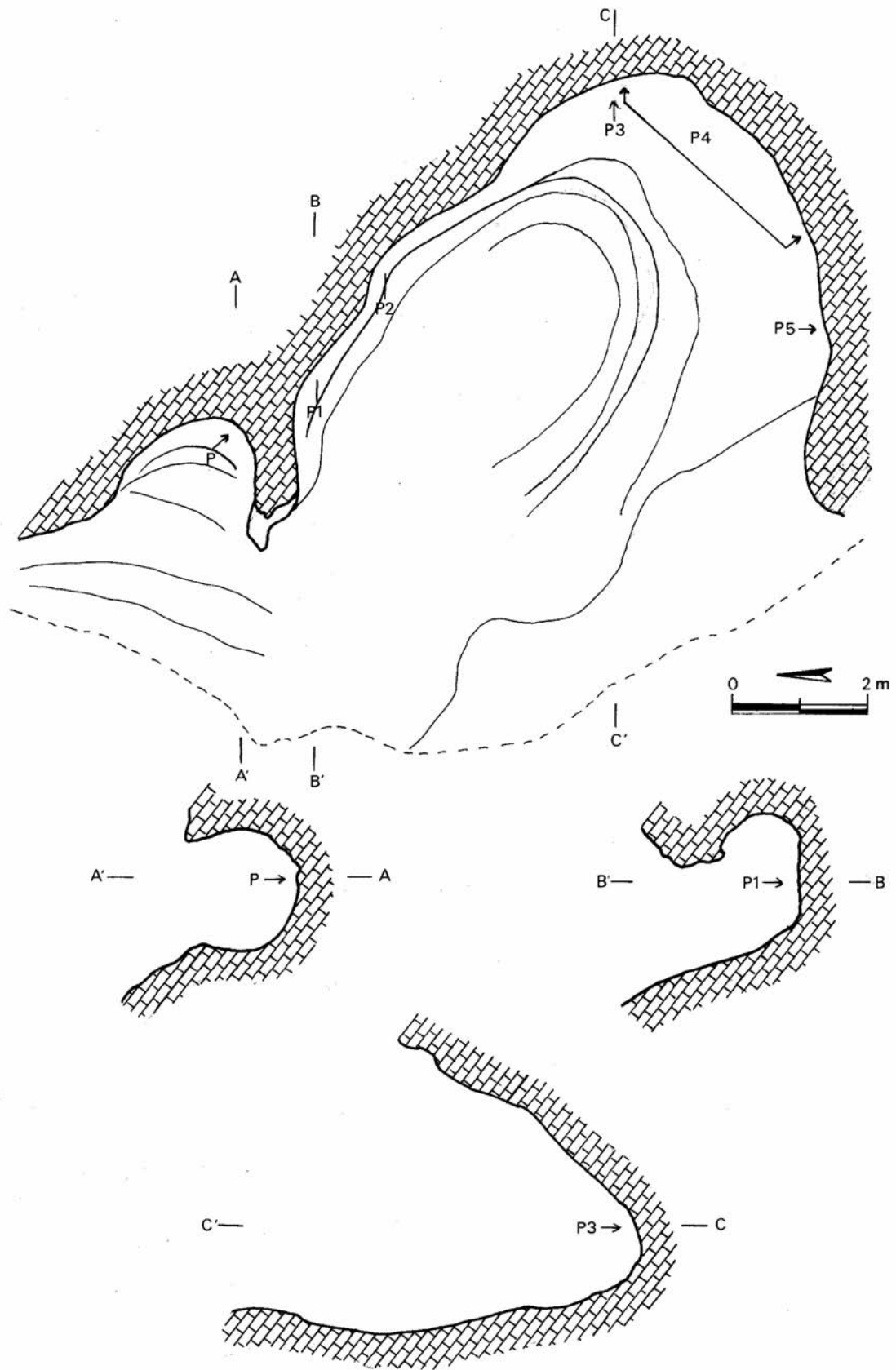

Figura 2.- Planta i seccions dels abrics I i II del barranc de la Mata.

cap a ponent i migdia, situats en el marge dret del barranc, distanciat i a considerable altura sobre el seu llit, pel que tenen un gran domini visual sobre part del territori circumveí. L'altura relativa de les balmes respecte a les terres planes de la vall sobrepassa els 150 metres. La major d'elles és ben visible, encara que tan sols des de la part de la vall situada al seu ponent.

L'abric I, o inferior, és de reduïdes dimensions, amb una amplària d'uns 2 metres, per 1,50 d'altura i amb una profunditat màxima d'1,50 metres. En la seua paret presenta diverses figures, relativament ben conservades (Fig. 2).

L'abric II, immediat al sud-est de l'anterior, és una balma relativament gran, amb uns 8 metres d'amplària màxima, per una profunditat d'uns 6 metres i amb una altura variable d'entre 1,50 a 4 metres. El sòl presenta acusada pendent descendent cap al nord-oest. Al llarg de les seues parets es troben diferents pintures agrupades en quatre panys (Fig. 2).

L'abric III, o superior, està situat a pocs metres al llevant de l'anterior, existint entremig una altra balma on no s'han detectat senyals de pintures. Es tracta d'un abric ampli -uns 7 metres- però d'escassa profunditat -uns 2 metres i d'una altura pròxima als 3 metres. Conserva senyals de pintures en dos panys (Fig. 3).

Cap dels abrics no conserva dipòsit sedimentari, essent el seu sòl la roca nua i allisada.

LES PINTURES

LA DESCRIPCIÓ

Abric I

Abric de reduïdes dimensions que conforma un alvèol, emmarcat per dues grans col·lades calcítiques recobertes de líquens. Les pintures es localitzen en la part central formant un sol pany. Totes presenten la mateixa tècnica: tinta plana, aplicada amb un traç de vores irregulars.

El suport rocós presenta diversos descrostats i una forta pèrdua de pigment en tots els motius. A més a més, la figura I.1.5 està coberta, en part, per un grafit recent, realitzat en follí en el qual es pot llegir: "CHATO MANOLO SALVA 1983 ADZANETA ADZANETA", i afectada per un fort

fregament previ al grafit. El sòl de l'abric es troba a 1,20 metres de la figura I.1.16.

L'abric s'obri cap al ponent a una altitud de 620 metres sobre el nivell del mar. En el moment de fer el calc (primavera) comprovarem que l'abric rep directament els raigs del sol de vesprada.

Pany 1 (Fig. 4)

Fig. I.1.1: Dues barres paral·leles verticals de diferents dimensions.

Color: M.10R 3/6

Fig. I.1.2: Antropomorf acèfal amb les extremitats en angle i fal·lus indicat.

Color: M.10R 3/6

Fig. I.1.3: Restes d'una barra obliqua.

Color: M.10R 3/6

Fig. I.1.4: Barra obliqua.

Color: M.10R 3/6

Fig. I.1.5: Traç en angle obert cap avall.

Color: M.10R 5/8

Fig. I.1.6: Antropomorf en doble "Y", amb el cap indicat. Un descrostat afecta una de les extremitats inferiors.

Color: M.10R 3/6.

Fig. I.1.7: Conjunts de dues barres verticals i restes de pintura.

Color: M.10R 5/8

Fig. I.1.8: Barra obliqua.

Color: M.10R 5/8

Fig. I.1.9: Restes d'un possible antropomorf en "Y". Junt a ell hi ha taques informes de pintura.

Color: M.10R 3/6

Fig. I.1.10: Taca informe.

Color: M.10R 3/6

Fig. I.1.11: Dues barres paral·leles obliqües de diferent grandària.

Color: M.10R 4/8

Fig. I.1.12: Motiu en forma d'angle.

Color: M.10R 5/8

Fig. I.1.13: Pectiniforme.

Color: M.10R 5/6

Fig. I.1.14: Angle amb bisectriu.

Color: M.10R 5/6

Fig. I.1.15: Angle i taca informe.

Color: M.10R 5/6

Fig. I.1.16: Motiu en forma d'angle.

Color: M.10R 5/8

Fig. I.1.17: Restes informes junt a un forat de la roca.

Color: M.10R 4/8

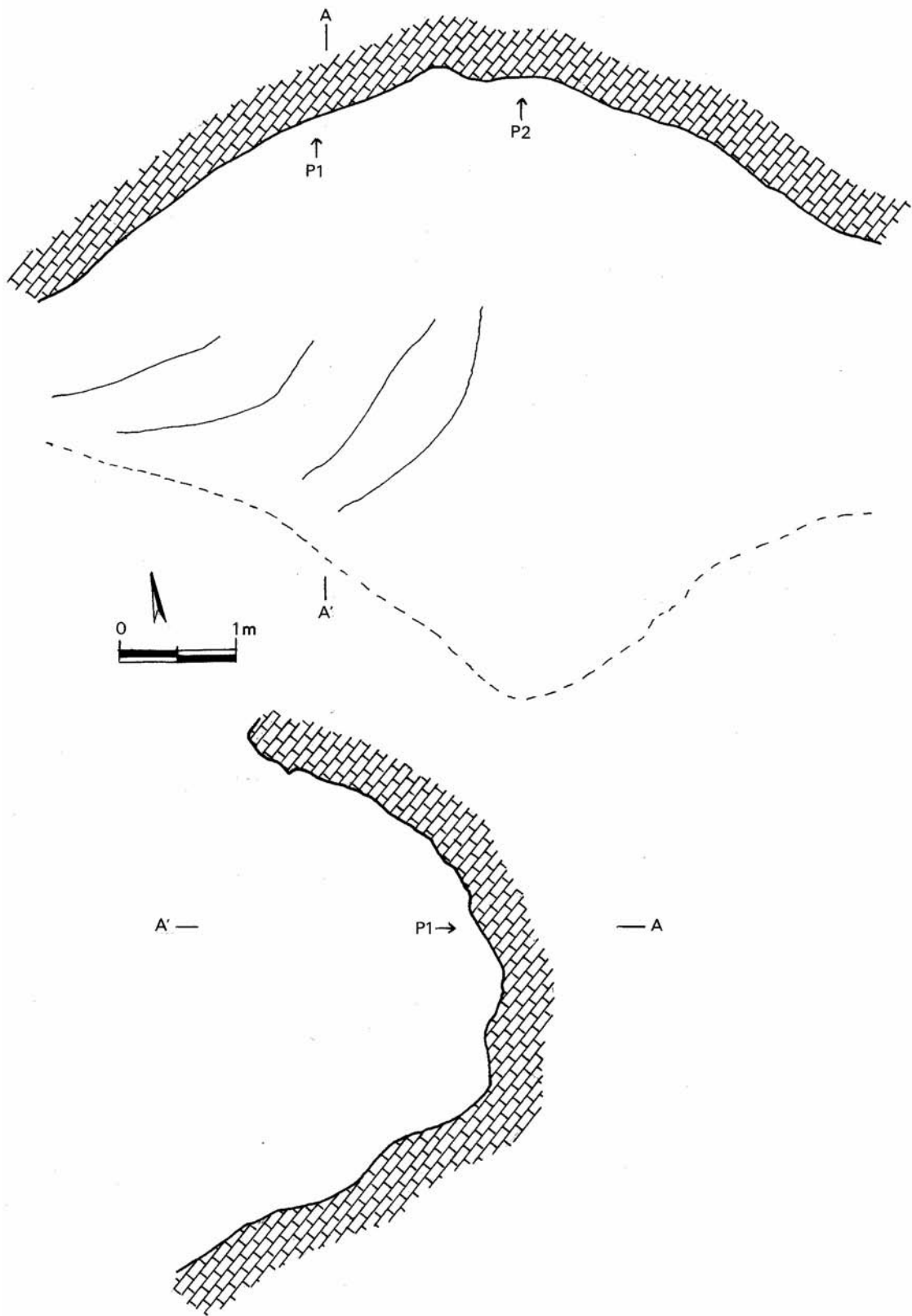

Figura 3.- Planta i seccions de l'abric III del barranc de la Mata.

Abric II

Abric de grans dimensions, amb el sòl escalonat, amb forta pendent, i sense dipòsit sedimentari. La paret rocosa és molt rugosa, amb abundants descrostats i algunes esclotxes. Està sofrint un fort i ràpid procés de degradació i exfoliació com tota la roca de la zona. En general s'aprecia una forta pèrdua de pigment. Així mateix, existeixen dos gravats recents, de solc molt fi, que afecten a les figures II.1.3, II.1.4 i II.4.28. Un representa dos feixos de línies en angle recte i l'altre la paraula "ADZANETA"

Al estar repartides les pintures per tot el llarg de l'abric, hem diferenciat cinc panys basant-se en l'agrupació dels motius. Totes les figures estan representades amb la tècnica de la tinta plana, que fou aplicada amb un traç de vores irregulars.

L'altura dels panys respecte al sòl és variada: pany 1 a 1,45 metres, pany 2 a 1,42 metres, pany 3 a 1,40 metres, pany 4 a 1,60 metres i pany 5 a 2,13 metres.

L'abric està obert cap al ponent i a una altitud de 620 metres sobre el nivell del mar. El solejament de l'abric és diferent al llarg de l'any. Mentre en primavera sols es troba solejat el pany 1 per la vesprada, a l'estiu pot ser que el sol arribe a la resta de panys menys al pany 2 que sempre està en l'ombria.

Pany 1 (Fig. 5)

Fig. II.1.1: Restes informes.
Color: M.10R 4/8

Fig. II.1.2: Restes informes.
Color: M.10R 4/8

Fig. II.1.3: Antropomorf en doble "Y". Les extremitats inferiors són curtes degut a l'existència d'un escaló natural de la roca. En la part superior es superposa un gravat recent.
Color: M.10R 4/8

Fig. II.1.4: Restes d'un possible motiu cruciforme en posició horitzontal. La part esquerra està afectada pel gravat.
Color: M.10R 4/8

Fig. II.1.5: Antropomorf en forma de "X" amb cap allargat i fal·lus. En la part inferior de la figura hi ha un antic descrostat sobre el que s'han pintat el fal·lus i una de les cames. A més a més, la figura es troba afectada per altres descrostats recents que han produït

l'asclament del pigment. La figura s'ubica baix un escaló natural de la roca.

Color: M.10R 5/8

Pany 2 (Fig. 6)

La figura 1 està separada de les figures II.2.2 i II.2.3 per una distància d'1,10 metres. Aquestes són les pintures que han estat pintades a major altura de tot l'abric.

Fig. II.2.1: Restes de dues barres lleugerament obliqües i paral·leles.

Color: M.10R 3/6

Fig. II.2.2: Barres aparellades verticals i paral·leles.

Color: M.10R 3/6

Fig. II.2.3: Barra i restes d'una altra. Es troben dins un racó triangular de la roca.

Color: M.10R 3/6

Pany 3 (Fig. 7)

En aquest pany destaca especialment la superposició de la figura II.3.4 de color roig molt fosc, sobre les figures II.3.1 i II.3.3, de color roig ataronjat. Totes les pintures estan afectades per petits descrostats. En les figures II.3.4 i II.3.5 no s'ha acabat d'amerar la pintura per la rugositat del suport i la densitat del pigment.

Fig. II.3.1: Motiu format per un gros traç arquejat del qual parteixen cap amunt dos traços en angle obert i cap avall un ample traç, l'extrem inferior del qual està bifurcat.
Color: M.10R 5/8

Fig. II.3.2: Zoomorf quadrúpede amb coll llarg.
Color: M.10R 5/8

Fig. II.3.3: Zoomorf amb cinc pates i coll llarg.
Color: M.10R 5/8

Fig. II.3.4: Antropomorf de tronc allargat amb indicis d'un petit cap, braços oberts, extremitats inferiors en angle i fal·lus.
Color: M.10R 3/4

Fig. II.3.5: Restes d'un antropomorf semblant a l'anterior, del qual es conserva part del tronc, les extremitats inferiors i el fal·lus.
Color: M.10R 3/4

Pany 4 (Fig. 8)

El suport d'aquest pany presenta una roca molt rugosa, amb abundants concrecions calcí-

Figura 7.- Abric II, pany 3 del barranc de la Mata.

ques i diversos descrostats. Descolla per l'abundància de motius i restes de pintura.

Fig. II.4.1: Barra obliqua amb l'extrem superior engrossit. A la seua dreta hi ha restes de pigment.

Color: M.10R 5/8

Fig. II.4.2: Restes d'una barra obliqua.

Color: M.10R 3/6

Fig. II.4.3: Restes de pintura.

Color: M.10R 3/4

Fig. II.4.4: Restes de barra obliqua.

Color: M.10R 3/6

Fig. II.4.5: Restes de pintura.

Color: M.10R 3/6

Fig. II.4.6: Barra vertical.

Color: M.10R 6/6

Fig. II.4.7: Restes d'una barra obliqua.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.8: Restes de pintura entre les quals s'aprecien varies barres.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.9: Restes d'una barra amb l'extrem de tendència corba.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.10: Taca informe.

Color: M.10R 5/8

Fig. II.4.11: Traç horitzontal amb l'extrem bifurcat en dos traços corbats, l'un cap amunt i l'altre cap avall.

Color: M.10R 5/8

Fig. II.4.12: Restes d'una barra obliqua.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.13: Restes de pintura.

Color: M.10R 3/6

Fig. II.4.14: Taques de pintura.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.15: Taca informe.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.16: Restes d'una barra obliqua.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.17: Restes informes de pintura.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.18: Restes de pintura.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.19: Restes de pintura afectades per un gran descrostat.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.20: Restes informes de pintura.

Color: M.10R 3/6

Fig. II.4.21: Restes de pintura on s'aprecien varies barres.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.22: Barra obliqua.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.23: Restes de pintura.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.24: Barra vertical.

Color: M.10R 4/6 i repintat parcialment en negre.

Fig. II.4.25: Barra vertical amb l'extrem superior corb.

Color: M.10R 4/6 i repintat parcialment en negre.

Fig. II.4.26: Restes d'un antropomorf afectat per varios descrostats. Es distingeix part del cap, els braços i el cos allargat.

Color: M.10R 4/6 i repintat parcialment en negre.

Fig. II.4.27: Barra vertical.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.28: Barra vertical.

Color: M.10R 4/4

Fig. II.4.29: Barra vertical.

Color: M.10R 4/4

Fig. II.4.30: Antropomorf amb els braços en creu i cap indicat.

Color: M.10R 4/4

Fig. II.4.31: Barra vertical.

Color: M.10R 5/6

Fig. II.4.32: Barra obliqua.

Color: M.10R 4/4

Fig. II.4.33: Restes de pintura.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.34: Agrupació de petits traços, un d'ells està representat dins un forat natural.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.35: Dues barres obliqües paral·leles.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.36: Motiu format per un angle amb bisectriu.

Color: M.10R 4/6

Fig. II.4.37: Barra vertical.

Color: M.10R 4/6

Pany 5 (Fig. 9)

Fig. II.5.1: Agrupació circular de sis punts, un d'ells afectat per un descrostat.

Color: M.10R 5/8

Abric III

Aquest abric consta de dos panys situats en la zona central i emmarcats per dues grans col·lades calcítiques recobertes de líquens. La

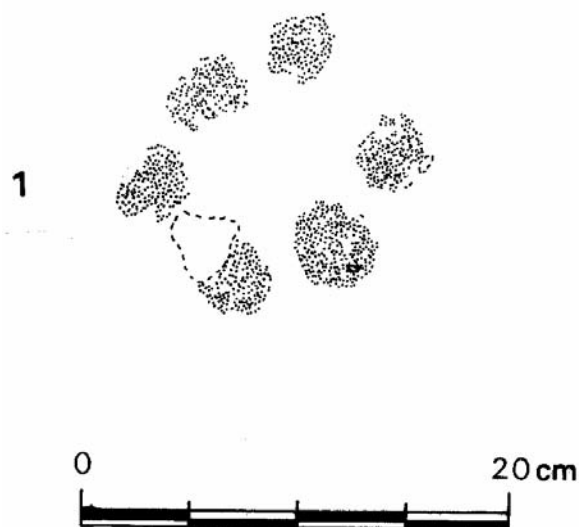

Figura 9.- Abric II, pany 5 del barranc de la Mata.

tècnica pictòrica utilitzada és la tinta plana aplicada amb un traç de vores irregulars.

En general, el suport rocós està molt afectat per l'erosió, que ha produït una forta exfoliació de la roca amb abundants descrostats.

El sòl, sense dipòsit sedimentari, presenta la roca natural amb una forta pendent. Aquest es troba a 1,30 metres del pany 1 i a 1,10 metres del pany 2.

Obert al migdia, està a una altitud de 630 metres sobre el nivell del mar. Està ben solejat per la vesprada.

Pany 1 (Fig. 10)

Fig. III.1.1. Motiu en forma de "Y".

Color: M.10R 4/8

Fig. III.1.2: Restes informes de pintura afectades per un descrostat.

Color: M.10R 4/8

Fig. III.1.3: Restes de pintura.

Color: M.10R 5/8

Fig. III.1.4: Antropomorf amb extremitats superiors en ziga-zaga, afectat per un gran descrostat. En la part superior hi ha restes de pintura.

Color: M.10R 4/8

Fig. III.1.5: Restes de pintura.

Color: M.10R 4/8

Fig. III.1.6: Restes informes de pintura.

Color: M.10R 4/8

Pany 2 (Fig. 11)

Fig. III.2.1: Restes d'una barra vertical que pareix corbar-se en la part superior. Està afectada per varis descrostats.

Color: M.10R 4/8

Fig. III.2.2: Restes de pintura.

Color: M.10R 4/8

LA CONTEXTUALITZACIÓ DELS MOTIUS

L'ANÀLISI DE LA TÈCNICA I EL PIGMENT

L'observació directa de les pintures als abrics, així com la detinguda visualització de diapositives i fotografies han revelat aspectes interessants per a ser indicats en aquest apartat. Tractem el tema fent un repàs abric per abric i presentant al final una comparació amb altres tres conjunts propers en l'espai: barranc de Carbonera, Coveta del Mig (Beniatjar) i barranc de les Coves (Salem).

Per a establir els colors hem utilitzat la taula de colors Munsell (Munsell Color, 1992). El color general és el roig amb diferents intensitats i tonalitats. Per a facilitar l'anàlisi dels colors que tenim representats i relacionar-los amb els dels altres conjunts pictòrics, hem format grups basats en les intensitats – M. 10R 3, M. 10R 4 i M. 10R 5, M. 10R 6 – i cada una d'elles comprén diferents tonalitats i rep un nom determinat corresponent aproximadament a la terminologia aplicada per Munsell. No hem inclòs els colors M. 2.5YR del barranc de Carbonera, excepte el M. 2.5YR 3/0 que és negre, per no tindre correspondència en els del barranc de la Mata (Taules 1-2).

Abric I

En una visió general predomina en l'abric el roig de tonalitats clares (roig dèbil) representat en figures que estan repartides per tot l'abric tant a l'esquerra (Fig. I.1.1), al centre (Fig. I.1.7 i I.1.8) com a la dreta, amb una especial concentració de motius en angle (Fig. I.1.12-I.1.16).

Les úniques figures roges són dues (Fig. I.1.11 i I.1.17) i estan a la banda dreta de l'abric emmarcant per dalt i per baix el grup d'angles i un pectiniforme (Fig. I.1.12-I.1.16) de color roig dèbil. Aquest grup forma una associació caracteritzada pels motius repetitius i pel mateix color.

Els colors roig fosc i roig més obscur han estat utilitzats per a pintar els tres únics antropomorfs

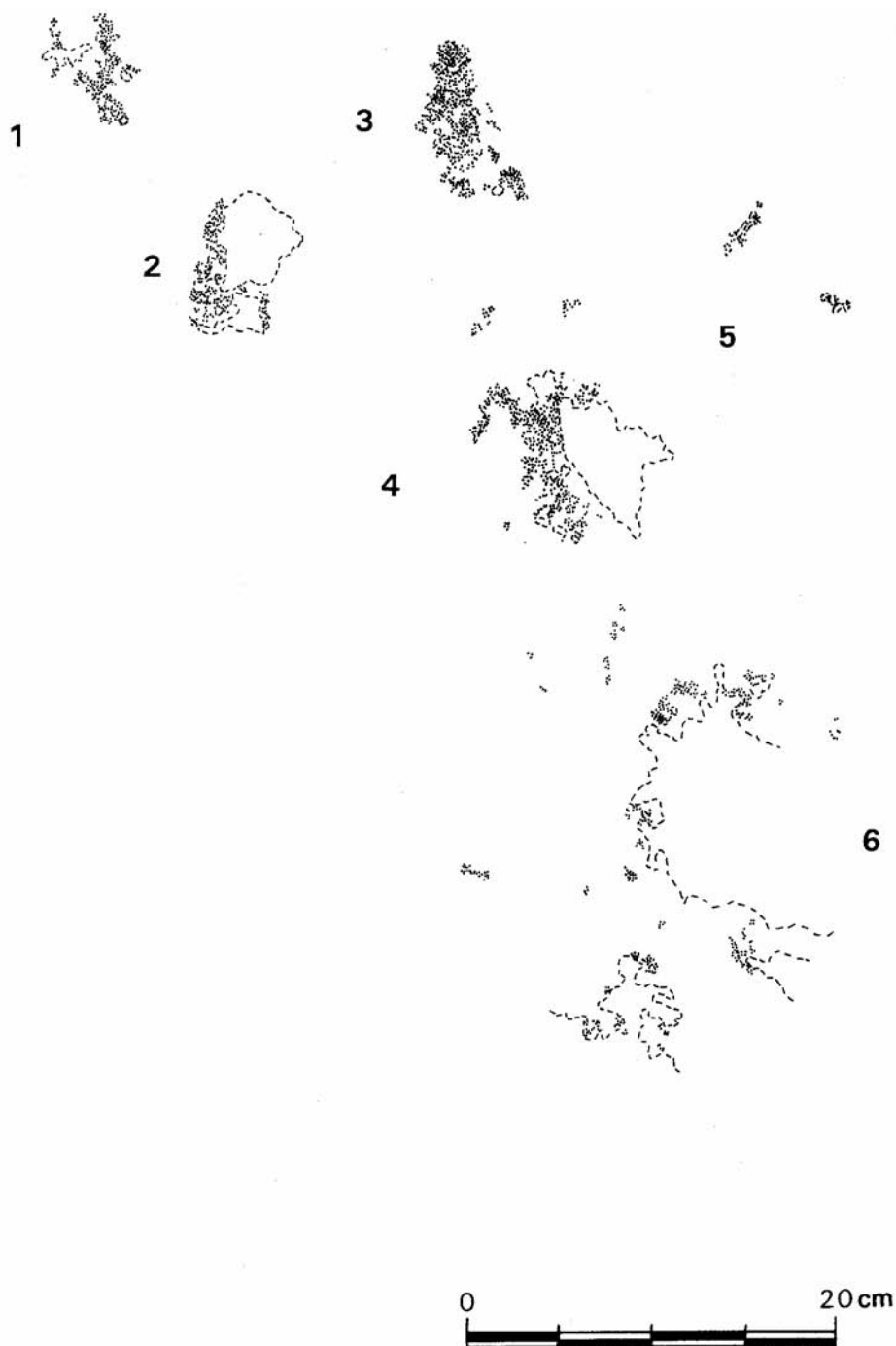

Figura 10.- Abric III, pany 1 del barranc de la Mata.

(Fig. I.1.2, I.1.6 i I.1.9) de l'abric, a més a més de dues barres perifèriques (Fig. I.1.3-I.1.4).

Passant a una observació més concreta de les representacions pictòriques, algunes presenten unes incidències a destacar.

La figura I.1.2 té un pigment roig fosc (M.10R 3/6) molt dens que ha estat alterat per un procés fisicoquímic, presentant zones més fosques que

donen un color roig més obscur (M. 10R 2.5/2). A més a més, la figura té entorn a ella un difuminat de la pintura que ha anat aclarint-se amb el pas del temps. El difuminat també s'observa a la figura I.1.1 però en aquest cas amb color roig dèbil.

La figura I.1.5, restes de dues cames d'un supost antropomorf, és de color roig dèbil (M.10R 5/8), el mateix que el del grup d'angles (Fig. I.1.12-

Figura 11.- Abric III, pany 2 del barranc de la Mata.

I.1.16). Sabem que la part superior de la figuració està afectada per una acció antròpica: han escrit un grafit però prèviament varen fregar la superfície deixant una forta pàtina. Això impossibilita veure si hi ha cap pintura baix.

El grup de figures (Fig. I.1.12-I.1.16) en angle i el pectiniforme, situats a un nivell inferior a les dues barres paral·leles (Fig. I.1.11), tenen el color roig dèbil (M.10R 5/6 i 5/8) un poc més clar que el de les barres de color roig (M.10R 4/8) perquè tenen un vel calcític per damunt. En algun punt de les figures es pot encara apreciar un color roig més fosc (M.10R 4/8).

La tècnica emprada és en general el traç de vores irregulars. En quant al pigment es presenta de dues maneres: ben impregnat a la roca calcària o no, com és el cas de les figures I.1.11 i I.1.17 pintades de color roig (M.10R 4/8) i les figures I.1.2, I.1.3 i I.1.4 de color roig fosc (M.10R 3/6) amb un sol traç que no acaba d'amerar-se.

Abric II

Pany 1

Es visualitza que totes les figures (Fig. II.1.1-II.1.4) situades a la banda inferior del pany són de color roig. L'única figura (Fig. II.1.5) de color roig dèbil està ubicada a la part superior dreta i està recoberta d'una pàtina enfoscada per restes de fumades així com per un vel calcític.

Totes les representacions estan pintades amb el traç de vores irregulars. En general el pigment utilitzat és poc dens i impregna perfectament la roca.

Pany 2

Les figures d'aquest pany, molt distanciades entre sí, estan formades per dues parelles de barres (Fig. II.2.1-II.2.2), a la part superior, i una barra (Fig. II.2.3) en l'inferior, presenten el mateix color roig fosc (M.10R 3/6).

Color - Intensitat	Tonalitat	Nom
M10 2.5	2.5/2	Roig més obscur
M10R 3	3/2,3/3,3/4, 3/6	Roig fosc
M10R 4	4/4, 4/6, 4/8	Roig
M10R 5	5/4,5/6, 5/8	Roig dèbil
M10R 6	6/6	Roig clar
M2YR 3	3/0	Gris molt obscur/Negre

Taula 1.- Nomenclatura de la taula de colors Munsell.

ABRIC	PANY	Nº FIGURA	MUNSEL L 10R	DENS	AI G U A L I T	ABRIC	PANY	Nº FIGURA	MUNSEL L 10R	DENS	AI G U A L I T
I							4				
		1	5/8		A			1	5/8		A
		2	3/6	D				2	3/6	D	
		3	3/6	D				3	3/4	D	
		4	3/6	D				4	3/6		A
		5	5/8		A			5	3/6		A
		6	3/6		A			6	4/8	D	
		7	5/8		A			7	4/6	D	
		8	5/8		A			8	4/6	D	
		9	3/6		A			9	4/6	D	
		10	3/6		A			10	5/8		A
		11	4/8	D				11	5/8		A
		12	5/8		A			12	4/6		A
		13	5/6		A			13	4/6		A
		14	5/6		A			14	4/6		A
		15	5/6		A			15	3/6		A
		16	5/8		A			16	4/6		A
		17	4/8	D				17	4/6		A
II	1							18	4/6		A
		1	4/8		A			19	4/6		A
		2	4/8		A			20	3/6		A
		3	4/8		A			21	4/6		A
		4	5/8		A			22	4/6		A
		5	5/8		A			23	4/6		A
	2							24	4/6		A
		1	3/6	D				25	4/6		A
		2	3/6	D				26	4/6		A
		3	3/6	D				27	4/6		A
	3							28	4/4	D	
		1	5/8		A			29	4/4	D	
		2	5/8		A			30	4/4	D	
		3	5/8		A			31	5/6		A
		4	3/4	D				32	4/4	D	
		5	3/4	D				33	4/6	D	
								34	4/6	D	
								35	4/6	D	
								36	4/6	D	
								37	4/6	D	
							5				
								1	5/8		A
III	1										
		1	4/8		A						
		2	4/8		A						
		3	5/8		A						
		4	4/8		A						
		5	4/8		A						
		6	4/8		A						
	2										
		1	4/8		A						
		2	4/8		A						

Taula 2.- Relació de colors i característiques de la pintura al barranc de la Mata.

Color Munsell 10R	Abric I	Abric II	Abric-III	Total Color	%
3/4-3/6	6	11		17	22,37
4/4-4/6-4/8	2	30	7	39	51,31
5/6-5/8	9	10	1	20	26,32
Total Figures	17	51	8	76	100%
%	22,37	67,10	10,53	100%	

Taula 3.- Percentatges dels colors al barranc de la Mata.

Seguint la tònica general el traç és de vores irregulars i el pigment molt dens no acaba d'amerar-se.

Pany 3

En aquest pany hi ha dos colors: roig fosc (M.10R 3/6) i roig dèbil (M.10R 5/8) i es constata clarament que el primer es superposa al segon. Es tracta de dues composicions efectuades en dos moments: una primera formada per un gran personatge i dos quadrúpedes (Fig. II.3.1-II.3.3) tots de color roig dèbil; una segona amb dos antropomorfs (Fig. II.3.4-II.3.5) de color roig fosc. Un d'aquests antropomorfs (Fig. II.3.4) es superposa a un dels animals (Fig. II.3.3) i al personatge (Fig. II.3.1).

El traç utilitzat és de vores irregulars en les dues composicions però els pigments són diferents en quant a densitat i capacitat d'absorció de la roca calcària. Concretament les figures II.3.4-II.3.5 de color roig fosc (M.10R 3/4) tenen el pigment més dens que no acaba d'amerar-se. La figura II.3.4 es superposa a les figures II.3.1 i II.3.3 que en contrast tenen el pigment aigualit roig dèbil (M.10R 5/8) impregnant el suport.

Pany 4

Observem que el color roig dèbil s'utilitza en les figures (Fig. II.4.1, II.4.10, II.4.11 i II.4.31) que estan situades de la meitat cap avall del pany.

Ens crida l'atenció que el conjunt de barres (Fig. II.4. 7-8, II.4.12, II.4.14, II.4.16, II.4.21-22) obliqües situades a la part central del pany són totes de color roig.

Així també són totes de color roig les figures (Fig. II.4.24-37) disposades a la part dreta del pany, a excepció de la figura II.4.31 de color roig dèbil. La figura II.4.34 forma una composició de petits traços que presenten una uniformitat tant en la forma com en el color.

És destacable, el procés fisicoquímico que altera parcialment el pigment roig (M.10R 4/6) molt dens de les figures II.4.24, II.4.25 i II.4.26 i que dóna una tonalitat roja més obscura (M.10R 2.5/2).

A la part esquerra del pany es troben figures amb color roig dèbil (Fig. II.4.1) que envolten o emmarquen, per dalt i per l'esquerra un grup de figures (II.4.2-II.4.5) de color roig fosc.

La tècnica emprada és el traç de vores irregulars i s'utilitza tant el pigment aigualit com dens als colors roig fosc i roig. El roig dèbil és sempre aigualit.

Pany 5

L'única figura, composta per sis punts grans disposats en cercle, té el pigment de color roig dèbil (M.10R 5/8), poc dens i un traç de vores irregulars.

Aquesta figura destaca per estar a la zona extrema dreta de l'abric i pel seu isolament.

Abric III

Pany 1

Totes les figures són de color roig (M.10R 4/8) a excepció de la figura III.1.3 roig dèbil (M.10R 5/8) situada a la banda superior del pany. Aquesta diferenciació s'explica pel procés intens de l'erosió en aquest abric.

En general el traç és de vores irregulars i el pigment aigualit.

Pany 2

Les dues úniques figures són de color roig (M.10R 4/8) amb el pigment poc dens i el traç de vores irregulars.

Els resultats de les nostres observacions sobre la utilització dels colors ve reflectida a la taula 2. A partir d'ella es poden desglossar una sèrie de consideracions:

Color Munsell 10R	Abric I		Abric II		Abric III		Total		%	
	Dens	Aigualit	Dens	Aigualit	Dens	Aigualit	Dens	Aigualit	Dens	Aigualit
3/4-3/6	3	3	7	4			10	7	13,15	9,21
4/4-4/6-4/8	2		16	14		7	18	21	23,68	27,63
5/6-5/8		9		10		1		20		26,31
Total Figures	5	12	23	28		8	28	48		
%							36,84	63,16		

Taula 4.- Composició del pigment al barranc de la Mata.

Color Munsell 10R	Mata	%	Carbonera	%	Salem	%
3/4-3/6	17	22,37	54	27,5	9	29,03
4/4-4/6-4/8	39	51,31	76	38,8	21	67,74
5/6-5/8	20	26,32	22	11,24	1	3,23
6/6			1	0,52		
Total Figures	76	100%	153+43 (2.5YR)=196	78,06+21,94% =100%	31	100%

Taula 5.- Valoració dels colors i comparació del barranc de la Mata, barranc de Carbonera i Salem.

L'abric I té reproduïts el roig fosc, el roig i el roig dèbil, predominant aquest últim i sent escàs el segon.

L'abric II no segueix la tònica de l'abric anterior. El color més representat i amb un percentatge anorreador és el roig. De lluny, el segueixen a l'ensens el roig fosc i el roig dèbil. Destaca l'ús excepcional del roig clar.

L'abric III continua la dinàmica de l'abric II amb la forta presència del roig i una dubtable figura en color roig dèbil.

En general, el color més emprat és el roig al 50 per cent dels casos. Els altres dos colors s'utilitzen amb pareguda freqüència.

L'anàlisi de la densitat de la pintura ens ha donat com a resultat que el pigment aigualit s'utilitza en les tres tonalitats però majoritàriament al roig i al roig dèbil. Menys s'empra el pigment dens, sols present al roig i al roig fosc. El color roig dèbil és sempre aigualit (Taula 4).

Les dues densitats de pigment s'han fet servir a la vegada als abrics I i II, mentre que en el III únicament l'aigualit.

La diferència observada en la densitat de la pintura respon a la quantitat d'aigua utilitzada en la preparació del compost. Aquesta diferència també influeix en el traç, que és discontinu i no impregna la roca si és dens, mentre que és continu, uniforme i amera bé la roca si és aigualit. En quant a la diversitat dels rojos està en relació amb la manipulació de diferents òxids de ferro hidratats (limonita i goetita) o anhídrids (hematita i oligist) o ocres (argiles riques en òxids de ferro) amb la

mescla d'altres minerals (fosfats de calci, quars, talc, feldespat etc.) i substàncies lligants/aliants i dissolvents (Martín, 1993, 261; Hameau, Menu, Pomiès, Walter, 1995).

Per últim, als tres abrics es recorre sempre a la tècnica de la tinta plana amb el traç de vores irregulars (Taula 3-4).

Volem dedicar un últim apartat, per a completar l'anàlisi de la tècnica i el color, tractant altres tres conjunts pintats propers amb la finalitat de contextualitzar les nostres pintures (Taula 5).

Prenent com a referència bàsica el llibre de M.S. Hernández i J.M. Segura (1985, 45-47), que documenta les pintures postpaleolítiques del barranc de Carbonera, la Coveta del Mig i el barranc de les Coves, on els autors dediquen un capítol a l'estudi de la tècnica, el color i les superposicions.

Deixant de banda la Coveta del Mig que conté sols pintura negra (M. 2.5YR 3/0), els altres dos conjunts coincidixen amb el barranc de la Mata en que el color roig (M. 10R 4/4, 4/6 i 4/8) és el més abundant, seguit del roig fosc (M.10R 3/4 i 3/6) i del roig dèbil (M.10R 5/6 i 5/8). Ara bé, els abrics del barranc de Carbonera tenen unes altres tonalitats de roig que pertanyen al color Munsell 2.5YR i que són utilitzades en un percentatge significatiu (Taula 6). Aquest color no l'hem registrat al barranc de la Mata i pensem que s'hauria de revisar al barranc de Carbonera.

En quant a la tècnica pictòrica emprada a Beniatjar i Salem, és la mateixa que als abrics d'Otos, un traç de vores irregulars que unes voltes

Color Munsell 10R	Carbonera	%	%
3/4-3/6	54	35,30	27,5
4/4-4/6-4/8	76	49,68	38,8
5/6-5/8	22	14,37	11,24
6/6	1	0,65	0,52
Total Figures	153+43 (2.5YR)=196	153=100%	78.06+21,94%=100%

Taula 6.- Registre de colors M. 10R i negre M. 2.5YR 3/0 (excluits altres M. 2.5 YR).

ZONA	Jaciment	Nº Figures	M. 10R 2.5/2	M. 10R 3/3,3/4,3/6	M. 10R 4/4, 4/6, 4/8	M. 10R 5/6, 5/8	M. 10R 6/6	NEGRE o M. 2.5YR 3/0
Serpis	B. de les Coves	6		1	4	1		
Serpis	La Sarga	39	1	20	18			
Serpis	B. del Salt	59		39	13	7		
Serpis	Penàguila	52		25	19	8		
Serpis	B. de Frainos	1			1			
Serpis	Carrasca	4		1	1	2		
Serpis	Coves Roges (B)	13		1	11	1		
Serpis	Coves Roges (T)	5		3	1	1		
Serpis	B. de les Salemes	10			7		3	
Serpis	A. de la Paella	1			1			
Serpis	A. de l'Esmoladora	6			1	3	1	
Serpis	A. de l'Alberri	2			1	1		
Serpis	Penya Banyà	1				1		
Serpis	B. dels Garrofers	7		2	1	1		3
Serpis	A. de la Gleda	1		1				
Serpis	A. de Cantacuc	29		23	5	1		
Serpis	Cova Llarga	1			1			
Serpis	Penya Benicadell	15		6	9			
V. Albaida	B. de la Mata	76		17	39	20		
V. Albaida	B. de Carbonera	153+43		54	76	22	1	10
V. Albaida	Salem	31		9	21	1		
V. Albaida	Coveta del Mig	2						2
V. Albaida	C. de la Petxina	9		1	3	3		2
V. Albaida	El Calvari *	24						
V. Albaida	C. del Capellà *	7						3
V. Albaida	Finestres *	14						
V. Albaida	A. del Pontet *	27						
V. Albaida	B. La Fabriqueta *	8						6
V. Albaida	A. de la Creu	12		2	7	3		
V. Albaida	A. del Gegant *	8						1
V. Albaida	A. de la Monja	3			3			
V. Albaida	A. de la Fos	5		4		1		
R. Canyoles	B. del Bosquet	35		28	5	2		

Taula 7.- Relació de colors als abrics de la vall del serpis, vall d'Albaida i vall del Canyoles (*Els autors no utilitzen la taula de colors Munsell i, per tant, els colors indicats en les seues descripcions no són contrastables ni computables).

té un pigment dens i altres aigualit. Però, hi ha unes poques excepcions: quatre figures de l'abric II del barranc de Carbonera tenen les vores delimitades i regulars, especialment una d'elles (Hernández, Segura 1985, 45), i són de color roig dèbil (M.10R 5/4) amb pigment aigualit. Així també, es produeix el corriment de pintura (M.10R 3/6) en dues figures de l'abric I de l'anomenat barranc.

Resumint, hem constatat que els abrics de la vessant septentrional de la Serra del Benicadell segueixen la mateixa pauta tècnica en l'aplicació de la pintura.

Contrastant amb aquesta dinàmica d'utilització dels colors, a la resta de la vall d'Albaida, al riu Serpis i al riu Canyoles el color més utilitzat és el roig fosc (M.10R 3/3, 3/4 i 3/6) seguit del roig (M.10R 4/4, 4/6 i 4/8) que a més a més està present en tots els abrics (Taula 7).

LA UTILITZACIO DEL SUPORT

Tal com venim observant en altres conjunts pictòrics de la Marina Baixa, La Vall d'Albaida i La Costera documentats per nosaltres – la Penya de l'Ermita del Vicari -Altea- (Galiana, Torregrosa 1995, 305), Abric de la Monja -Ontinyent- (Ribera, Galiana, Torregrosa, 1998, 93), Abric de la Penya -Moixent- (Ribera, Galiana, Torregrosa, Llin, 1995, 129) -, els pintors utilitzaven el suport rocós, unes voltes seguint uns criteris predeterminats i altres limitats pels accidents del relleu. Tot seguit veurem com es va utilitzar la roca a l'Abric de la Mata.

Abric I

Tot l'abric forma un alvèol perfecte per a contindre les figuracions, destacant la situació central de la que pareix ser el motiu principal,

l'antropomorf en doble "Y" (Fig. I.1.6) que, a més a més, descolla per la seua mida (16,50 centímetres).

La figura I.1.11, està conformada per dues barres però la barra inferior és més xicoteta per a poder encaixar-se baix de l'escaló rocós que forma una mena de barrera.

La figura I.1.17, situada al extrem dret de l'abric, són restes de pintura junt a un petit forat natural de la roca.

Abric II

Pany 1

Fig. II.1.3: Antropomorf en doble "Y" que té les extremitats inferiors curtes degut a l'existència d'un escaló natural de la roca que impedeix el desenvolupament dels traços.

Fig. II.1.5: Figura humana que ha sigut pintada baix d'un escaló natural de la roca. Part d'una de les cames i del fal·lus han estat pintats dins d'un descrostat antic.

Pany 2

Fig. II.2.3: Barra i restes d'un altra es troben dins d'un racó afonat i triangular de la roca.

Pany 3

Aquest pany s'ubica a la zona més profunda i central de l'abric on el relleu del suport forma un alvèol que contorneja la composició. Aquesta ubicació pot indicar el desig dels pintors de fer ressaltar el simbolisme o significat especial de les representacions.

Cal fer una observació: aquest alvèol emmarca perfectament la composició de figures de color roig dèbil (M.10R 5/8) mentre que una de les figures (Fig. II.3.5) en roig fosc (M.10R 3/6) queda fora de l'alvèol. Per tant, la composició en color roig dèbil és la que en origen és concebuda per a estar en aquest lloc i en cap altre.

Pany 4

Fig. II.4.1: Aquesta barra amb l'extrem superior engrossit, té a la part baixa esquerra un bony de la roca.

Fig. II.4.11: La forma tan estranya d'aquesta figura respon a que els traços de pintura segueixen l'afonament semicircular d'un escaló de la roca.

Fig. II.4.34: Agrupament de petits traços, un d'ells està ben centrat dins d'un forat natural de la roca.

Pany 5

L'aïllament d'una única figura (Fig. II.5.1), més gran que el patró general (14 centímetres de diàmetre), a l'extrem dret de l'abric pot respondre a un acte intencionat dels pintors per a transmetre la importància del motiu i de la seva ubicació.

Abric III

Sols destaca que els dos panys, molt mal conservats, es situen al centre de l'abric i estan emmarcats per dues grans col·lades calcítiques cobertes per líquens secs.

Als abrics de Beniatjar i de Salem, els seus investigadors, M.S. Hernández i J.M. Segura (1985, 45), troben que "*...las irregularidades naturales de la roca juegan en algunos paneles un papel destacado.*" Així, al pany I de l'abric III del barranc les Coves, unes quantes cassoles estan associades a barres, cercles i esteliformes, i, al pany 5a i 5b de l'abric I del barranc de Carbonera, un circuliform està pintat dins d'una concavitat i alguns circuliformes i meandriformes segueixen l'estructura escalonada de la roca. Un cas excepcional de manipulació intencionada del suport per part dels pintors, està demostrat al pany 5 de l'abric II d'aquest mateix barranc, on dos circuliformes estan "*...pintados sobre una superficie obtenida mediante la extracción de una fina lámina de la roca.*" (Hernández, Segura, 1985, 13).

L'ANÀLISI TIPOLÒGICA

Els motius representats al barranc de la Mata ascendeixen a un total de 76, repartits per diferents panys dins de tres abrics. D'entre ells hem pogut reconèixer barres, antropomorfs, zoomorfs, angles i punts, a més a més de restes de pintura de les quals ens és impossible determinar quin tipus de motiu representa.

Les barres (Fig. 12), tal com ocorre a nombrosos abrics del Prebètic meridional valencià, són els més abundants. Un total de 44 –comptades per separat– que representen el 57,89 per cent de tot el jaciment. Les barres aparèixen tant aïllades com paral·leles o formant un conjunt de número variable, amb un predomini de la posició obliqua. Cal destacar l'existència de, al menys, quatre barres que es caracteritzen per presentar l'extrem superior corb (Fig. 21). Tot i això, podem dir que predominen les

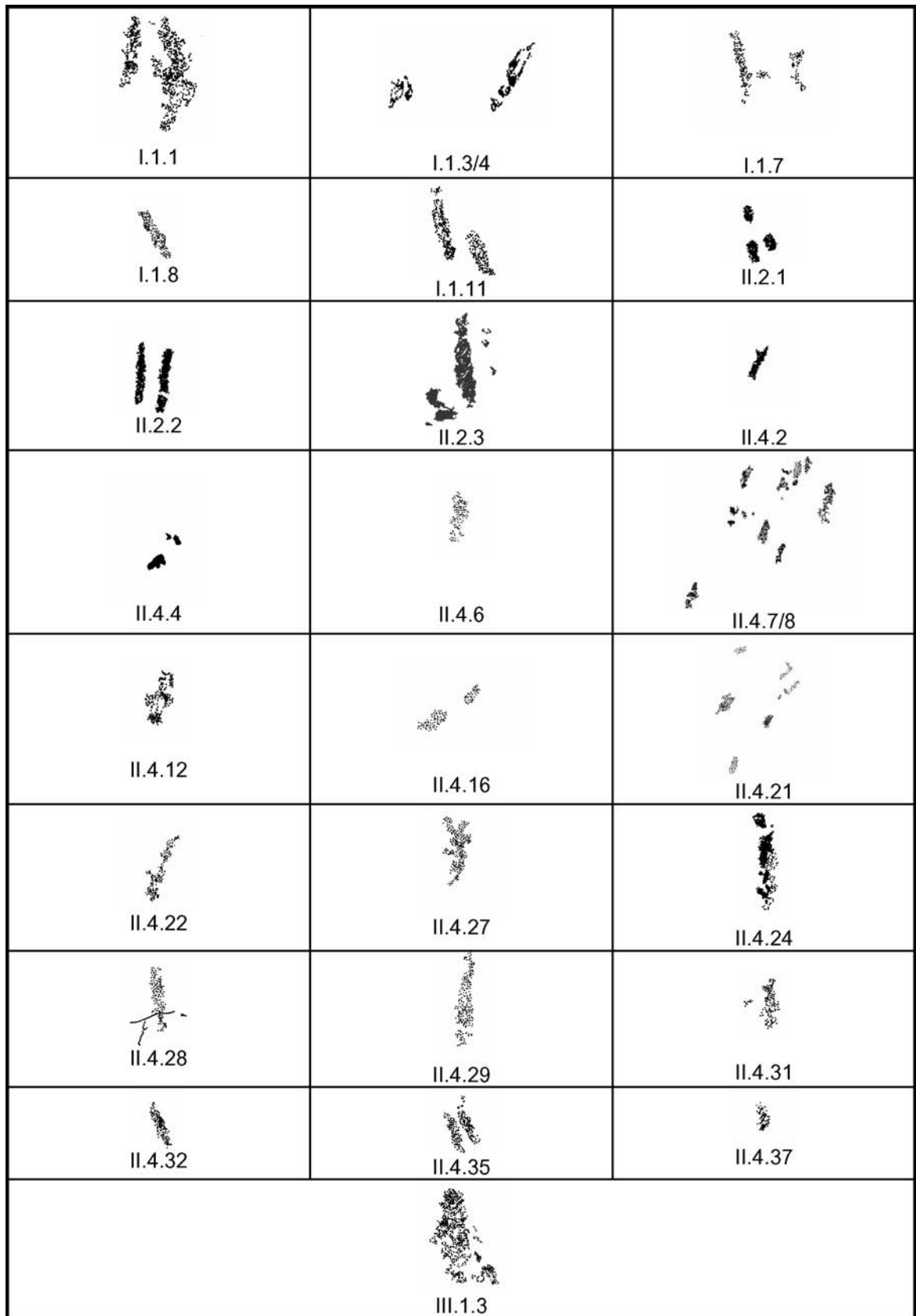

Figura 12.- Barres del barranc de la Mata.

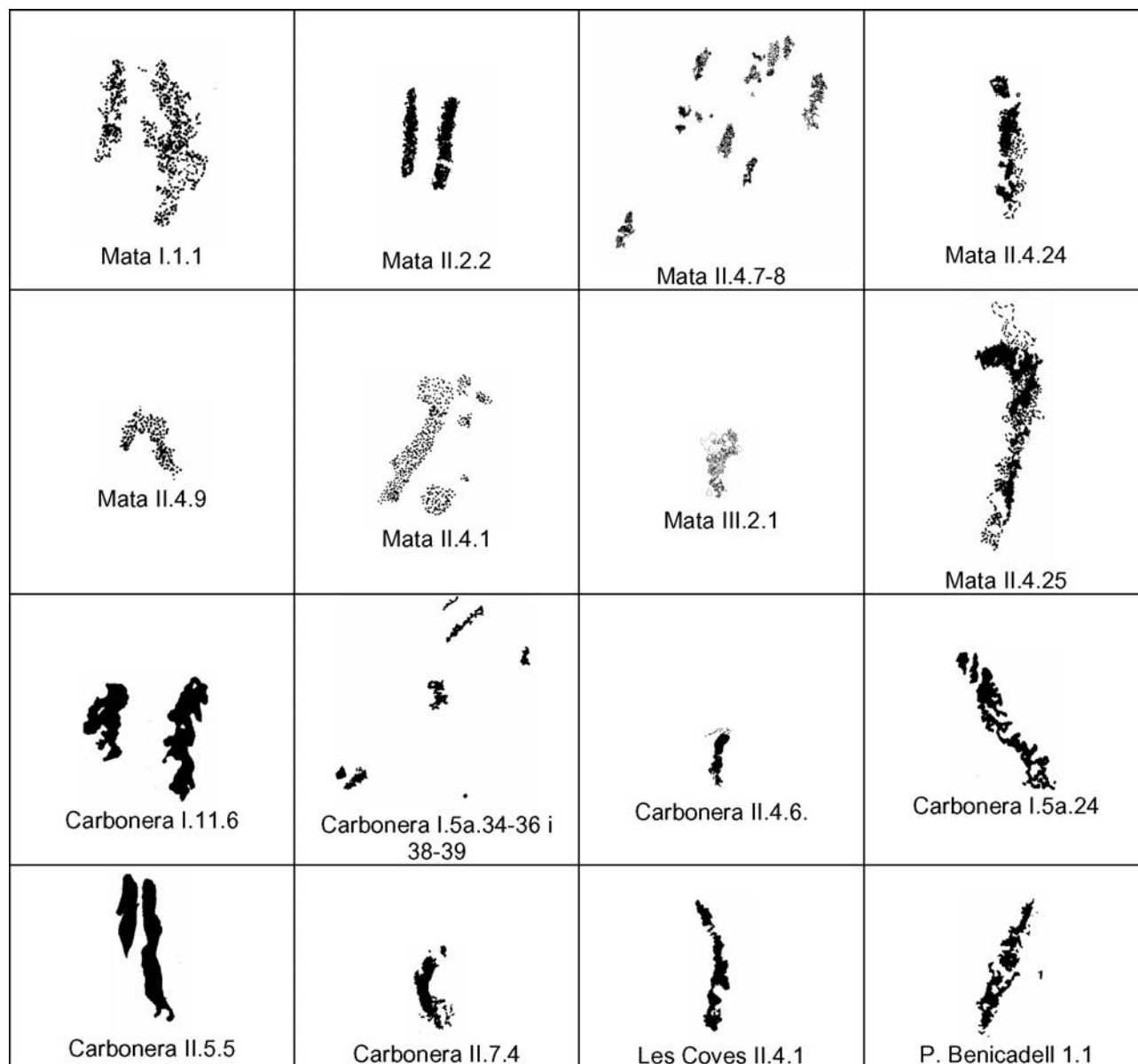

Figura 13.- Barres de la vall d'Albaida.

barres aïllades representades d'igual manera en sentit vertical com oblic, mentre que les barres aparellades són menors, encara que també presenten les dues disposicions. Pel que fa a les barres agrupades, tan sols tenim dos casos en els quals el nombre és indeterminat ja que ens és difícil determinar si cada resta de pintura correspon a una barra o son traços d'una mateixa, això sí, la seua posició es també obliqua.

Tots aquests motius estan pintats amb la tècnica de la tinta plana i presenten les vores irregulars, a més a més d'estar la majoria d'elles afectades per la pèrdua de pigment. La figura

II.4.28 es troba infraposada a un gravat de recent ejecució.

Dins els panys, les barres no semblen tenir una posició concreta, més bé es reparteixen per tot arreu, sense que puguem dir que ocupen un lloc predominant en cap dels panys. Els colors són sempre rojos, encara que en dos casos sembla que ha hagut un repintat posterior en una tonalitat negra. Predomina el color M.10R 4/6, seguit pel M.10R 3/6 i 5/8. Altres tons de roig són menys abundants.

Les dimensions oscil·len entre els 12,20 centímetres de la figura II.4.25 i els 1,30

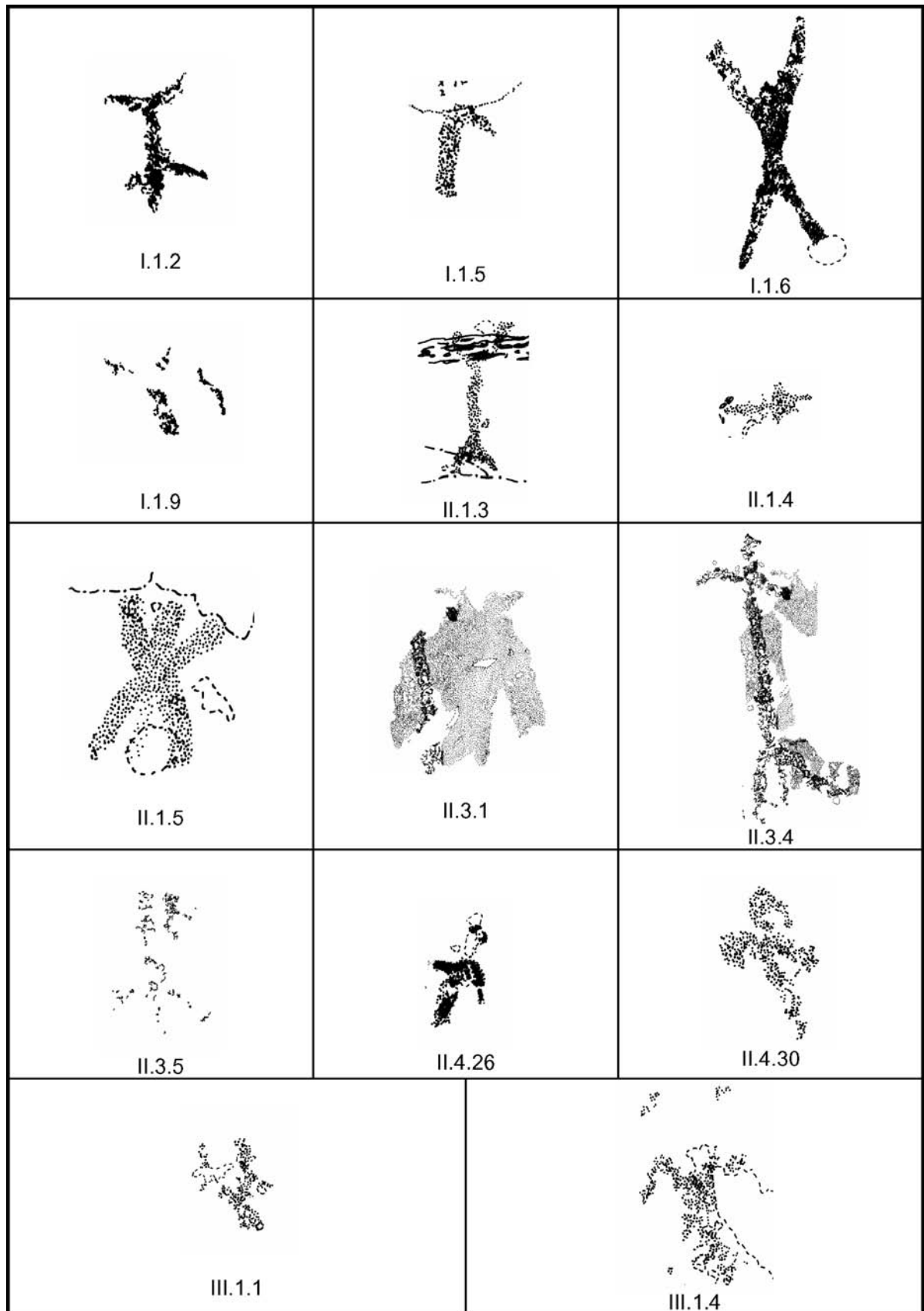

Figura 14.- Antropomorfs del barranc de la Mata.

centímetres de II.2.1, la resta de barres es reparteixen quasi per igual entre els 1 i 5 centímetres com els 5 i 12 centímetres.

Pel que fa al context de la vall d'Albaida, les barres són molt abundants i estan presents en quasi tots els abrics, essent el conjunt més nombrós, a banda del barranc de la Mata, el proper jaciment del barranc de Carbonera, on aquests motius es representen tant aïllats, com en grup de número variable i en diverses posicions dins el pany. També els trobem al barranc de les Coves i a la Penya del Benicadell (Fig. 13).

Els antropomorfs (Fig. 14) són l'altre tipus de motiu més representat al barranc de la Mata, 14 figures que venen a constituir el 18,42 per cent, destacant sobretot els antropomorfs amb extremitats en angle, que interpretem com braços i cames oberts.

El més representat és l'antropomorf que presenta les cames obertes i els braços cap amunt (Fig. I.1.2, I.1.6, II.1.3, II.1.5). Després li segueixen l'antropomorf amb braços oberts cap amunt i sense cames (Fig. I.1.9, III.1.1) així com el que té els braços en angle cap avall (Fig. II.4.26, II.4.30). Aquests tipus de figures conegudes en la bibliografia com antropomorfs en "Y", doble "Y", o "Y" invertida es representen en molts dels abrics de la vall d'Albaida, tal com barranc de Carbonera, El Calvari, Les Finestres, El Pontet, així com al proper abric de la Penya del Benicadell, en la vessant sud d'aquesta serra, ja a la vall del Serpis (Fig. 15).

La figura II.3.5 sols sembla tenir representades les cames obertes, encara que degut a la mala conservació no podem assegurar que aquesta fóra la seua forma original i potser estiguera representada com la figura II.3.4, junt a la qual apareix amb el mateix color i que semblen formar una associació. Prop d'aquest antropomorf en trobem un altre representat de manera molt tosca i que pareix tenir els braços en arc oberts cap avall i les cames en angle.

Respecte a la figura II.1.4, podríem interpretar-la com un antropomorf en forma de creu horitzontal, tal com va proposar P. Acosta (1968, 35). Encara que escàs, aquest tipus es troba representat a alguns abrics de la zona, tal com són El Calvari i Les Finestres, encara que en aquest últim la creu sembla tenir una posició vertical. També trobem motius en creu als abrics del Gegant i de la Cova Gran de la Petxina (Fig. 15), però preferim tenir-los en reserva ja que estan pintats en color negre, sense relacionar-se amb la

resta de motius del pany, cosa que ens fa pensar que potser siguem afegits posteriors, fins i tot de moments històrics.

La figura II.3.1 és difícilment definible com antropomorf. No obstant, alguns trets es poden assimilar a un tronc, dos braços i dues cames curtes d'un personatge que possiblement duga una mena de disfressa, significada pel tocat conformat per dos traços corbats que surten de la part superior. No hem vist una figura semblant a tot el registre de l'art esquemàtic peninsular.

En quant a la figura III.1.4, potser es tractara d'un antropomorf sense cames i amb els braços en forma de "M". Aquest tipus el trobem pintat no massa lluny, a la mateixa vall d'Albaida als abrics del Calvari, Creu i Carbonera, al barranc del Bosquet a la vall del Canyoles (Fig. 15) i fins i tot, encara que no massa abundants, a la resta de la península Ibèrica (Ribera, Galiana, Torregrosa, 1998, 91-92).

Per últim, la figura I.5, que es troba afectada per un grafit recent, podria tal volta, pertànyer a un antropomorf amb les cames obertes, però la seua conservació ens obliga a mantenir les nostres reserves.

Pel que fa als detalls anatòmics representats, sols cal destacar la presència de fal·lus a les figures I.2, II.1.5, II.3.4, II.3.5 i en quant a la possibilitat de l'existència d'algun tipus d'ornament tan sols podríem considerar-ho en el motiu II.3.1 si acceptem que els traços corbs de la part superior de la figura formen alguna mena de tocat (lligadura, pentinat).

Els antropomorfs estan presents en els tres abrics, predominant en el II. Dins els panys, són el motiu principal en el pany 1 de l'abric II, on ocupen la posició central i la superior dreta. Així mateix, a l'abric I apareixen dos en posició central i un altre a l'esquerra. Mentre tant, al pany 4 de l'abric II els troben ubicats a la part dreta i a l'abric III en la part superior del pany 1.

En quant al color, no és uniforme per a tots els antropomorfs pintats, sinó que presenten diverses tonalitats de roig, destacant en un d'ells un possible repintat.

La mida dels motius complets, oscil·la entre els 19,70 centímetres de la figura II.3.4 i els 5,70 centímetres de II.1.4.

Clarament, tan sols podem observar dos zoomorfs situats al pany 3 de l'abric II (Fig. 16), els quals no presenten una cornamenta que ens facilite el seu reconeixement com a espècie animal de la qual es tractaria. Un d'ells és quadrúped

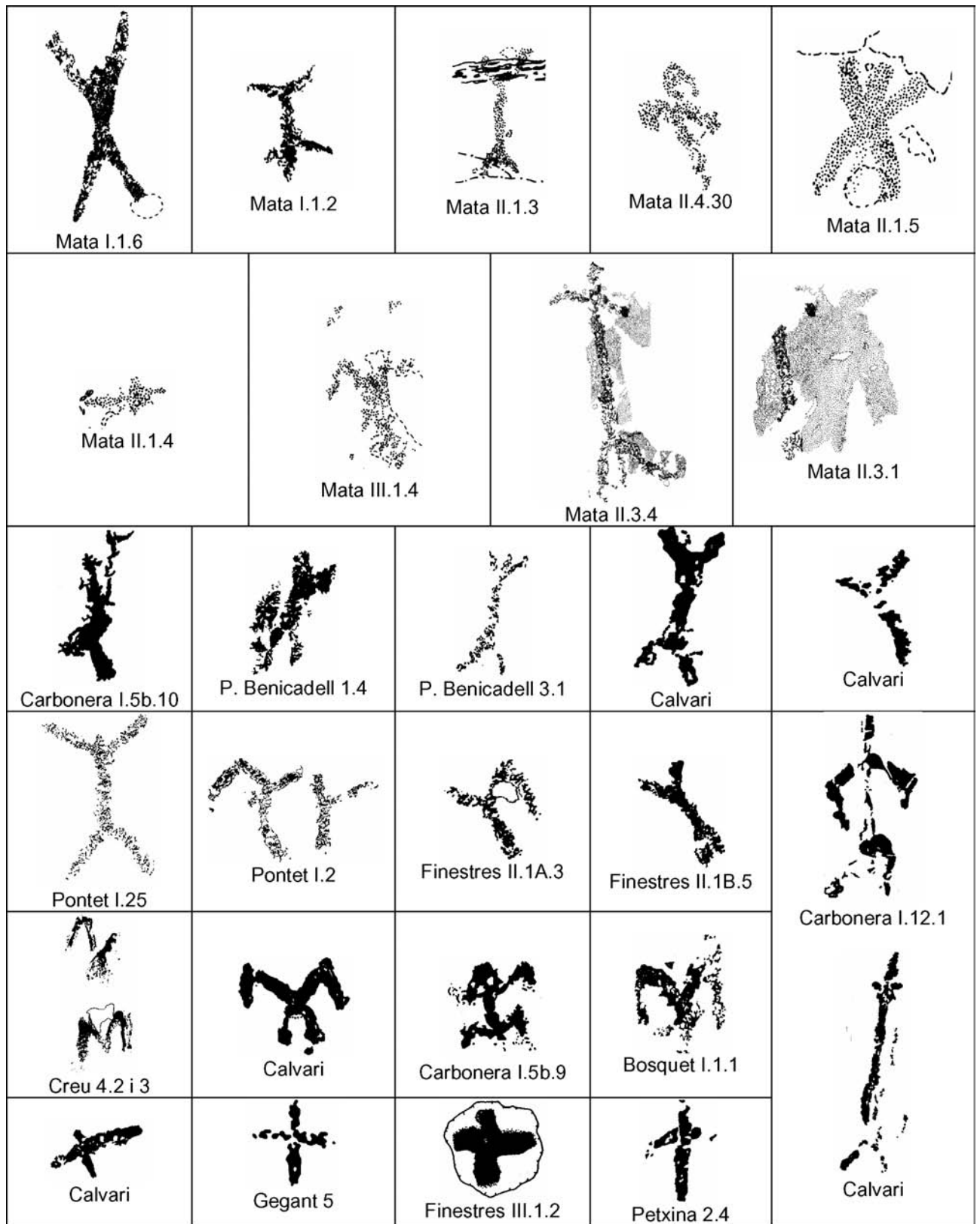

Figura 15.- Antropomorfs de la vall d'Albaida.

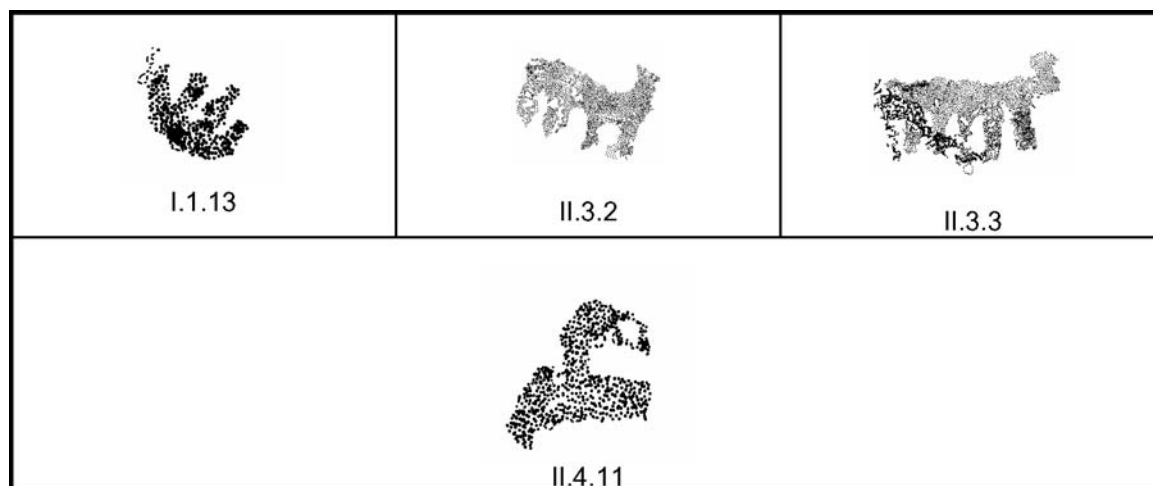

Figura 16.- Zoomorfs del barranc de la Mata.

mentre que l'altre presenta cinc potes, encara que no podem afirmar-ho amb seguretat, perquè cabria la possibilitat que se li haguera pintat la cua.

Sols trobem un altre zoomorf a la vall d'Albaida, al barranc de Carbonera, encara que es tracta d'una representació molt tosca i dubtosa. Hauríem d'anar fins a la vall del Canyoles (Fig. 17), abrics del barranc del Bosquet, per a trobar quadrúpedes esquemàtics de millor ejecució, però que no s'assemblen massa als pintats al barranc de la Mata.

Dins els tipus anomenat pectiniforme (Fig. 18), que podria interpretar-se com una figura animal, tal com va proposar P. Acosta (1968, 49), està el cas de la figura de l'abric I que presentaria les potes cap amunt. Més abundants són aquests motius a la vall d'Albaida, presents al barranc de Carbonera, Balma de la Fabriqueta i Coveta del Mig.

Aquest motiu està situat junt a un grup d'angles (Fig. 19) dels que coneixem un total de cinc al barranc de la Mata, quatre a l'abric I i l'altre al pany 4 de l'abric II. Aquestes representacions són bastant comuns a la zona de la vall d'Albaida,

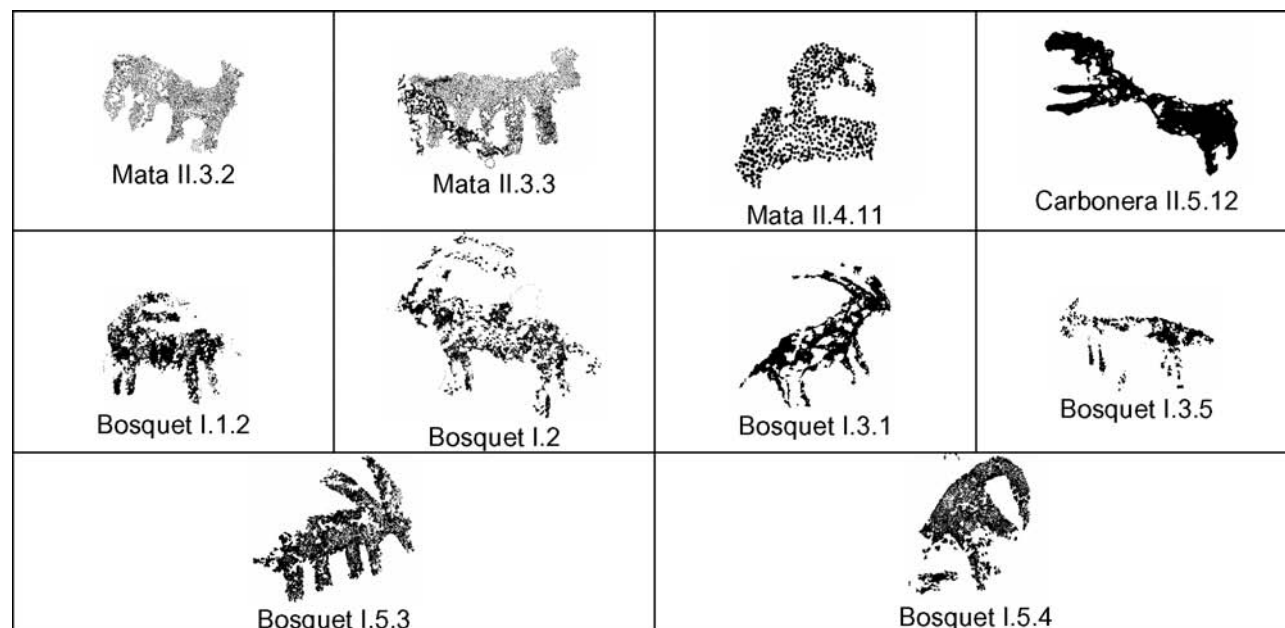

Figura 17.- Zoomorfs de la vall d'Albaida i la vall del Canyoles.

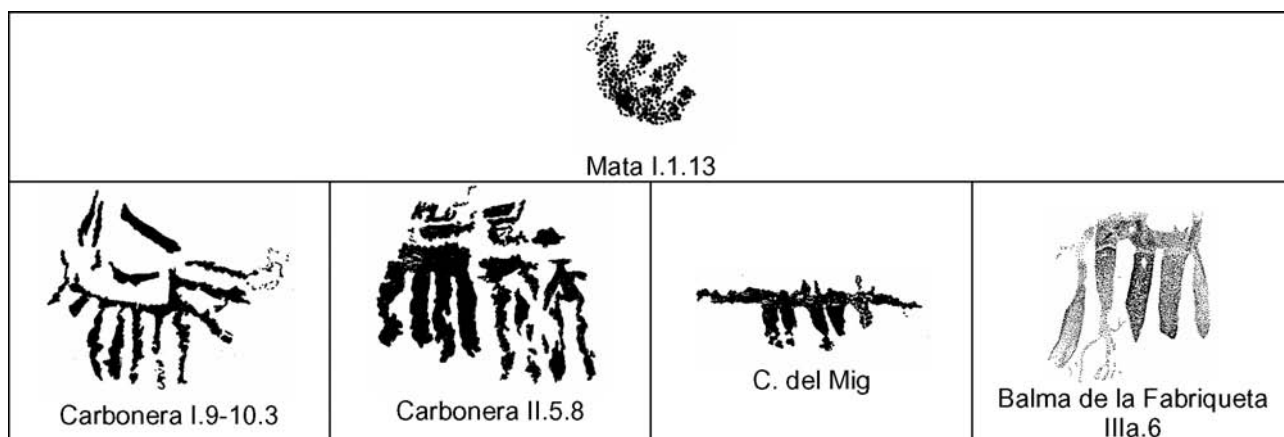

Figura 18.- Pectiniformes de la vall d'Albaida.

en un nombre considerable les trobem al barranc de Carbonera, on dels 11 motius pintats, 5 tenen la bisectriu marcada i apareixen junt a cercles i barres. També hi ha un angle a la Cova del Calvari (Fig. 20).

Al barranc de la Mata, els angles (Fig. 19) apareixen tant simples –I.1.16, I.1.12– com amb la bisectriu pintada –I.1.14, II.4.36–, mentre que la figura I.15 sembla tenir dos angles encaixats. Tant a l'abric I com al II es representen a la part dreta del pany. La mida mitjana dels angles està al voltant dels 5,50 centímetres.

Per últim, altre tipus de motius representats són els punts (Fig. 21), que no aparéixen aïllats sinó formant un conjunt bé desordenat com al pany 4 de l'abric II, que més bé semblen petits traços, com ordenat, formant un cercle al pany 5 de l'abric II, que queda com a única representació del pany i la més a la dreta de tot l'abric. Aquest

tipus de motiu el trobem també en el proper barranc de Carbonera (Fig. 22).

LES ASSOCIACIONS

Pel que fa a l'existència de composicions a les manifestacions esquemàtiques s'ha comentat en diverses ocasions la dificultat de determinar-les així con la seua escassetat i poca explicitat (Alonso, Grimal, 1996, 139; Hernández, Ferrer, Català, 1988). Per a determinar una associació es conjuguen alguns factors com la proximitat espacial, la similitud cromàtica i les característiques de la seva factura. La composició entranya un fil narratiu que dota d'unitat tots els elements que la integren (Mateo, 1999, 245).

Les associacions que hem pogut constatar al barranc de la Mata estan basades únicament en la proximitat de les figures en un espai reduït, la qual cosa tan sols ens permet parlar d'associacions de

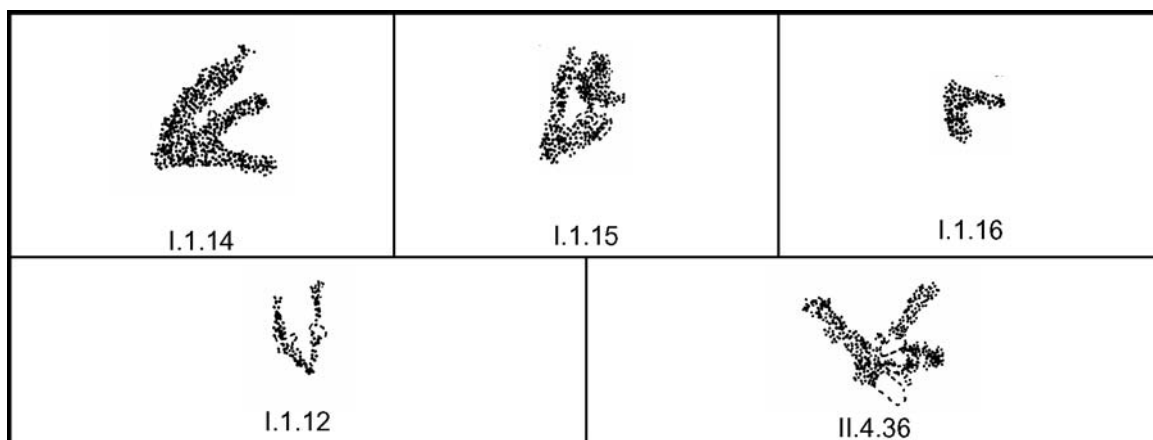

Figura 19.- Angles del barranc de la Mata.

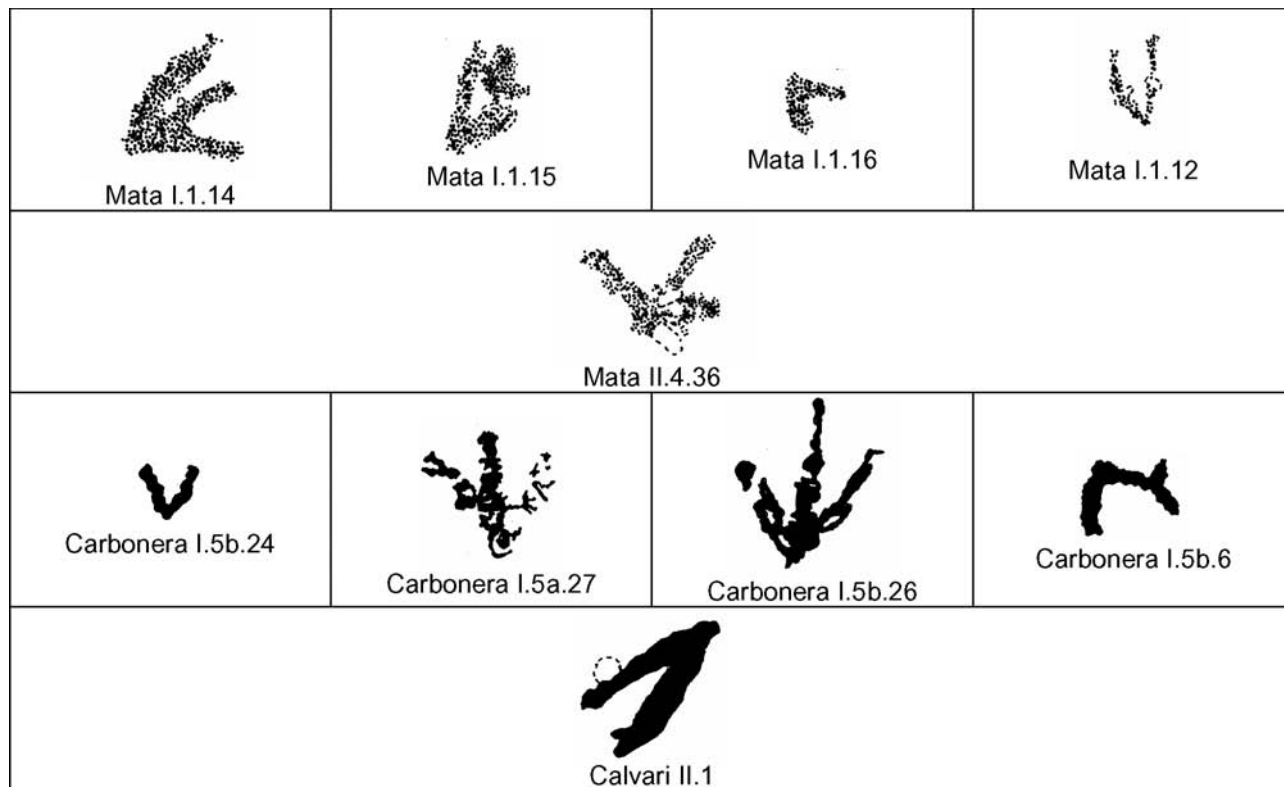

Figura 20.- Angles de la vall d'Albaida.

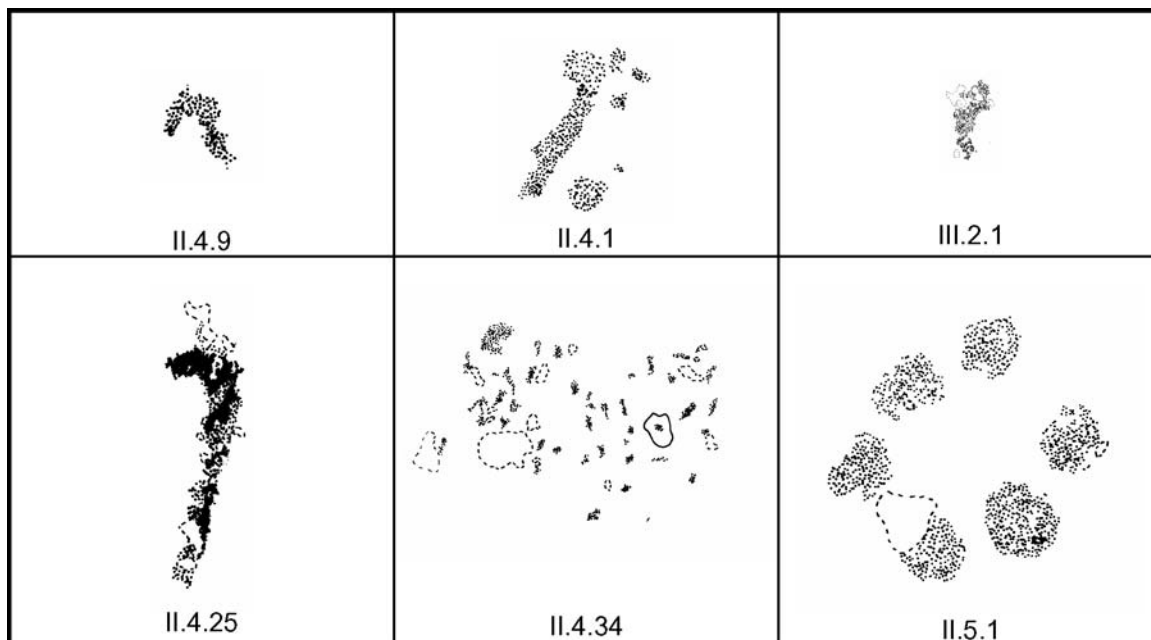

Figura 21.- Barres amb extrem corb i punts del barranc de la Mata.

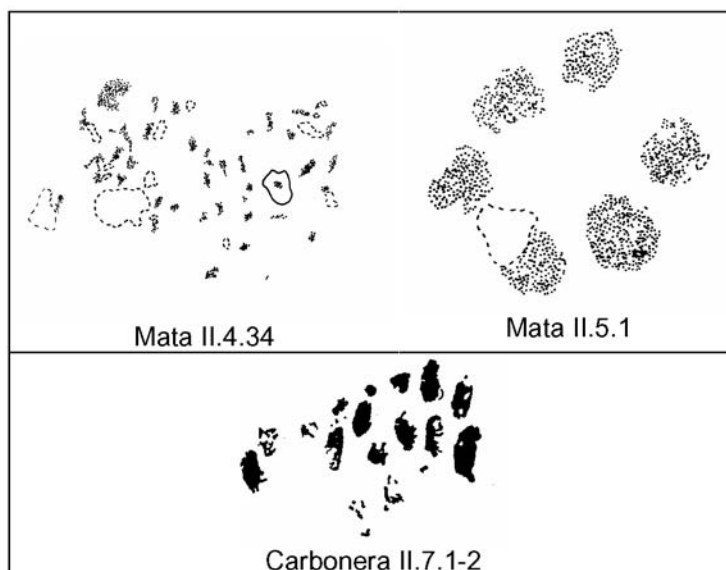

Figura 22.- Punts de la vall d'Albaida.

motius sense que puguem apropar-nos a la realitat que el pintor volia transmetre. De les associacions documentades tenim les següents: a l'abric I el pectiniforme associat a angles en diverses posicions (Fig. 23), aquesta associació es situa a la part dreta de l'abric, enfocada cap a la zona on el barranc s'obri i des d'ella s'observa part de la vall d'Albaida. S'emmarca dins una zona triangular de la roca i està limitada a la dreta per una estalagmita i a l'esquerra per una banda molt rugosa. La disposició de l'associació és vertical situant-se el pectiniforme a la part alta. No trobem cap abric pel moment on es repetisca l'associació de pectiniforme amb angles. El que sí és més comú és la presència d'agrupacions d'aquests últims agrupats en jaciments propers tals com al barranc de Carbonera.

A l'abric II, en el pany 1 hi ha dos antropomorfs, l'un en doble "Y" i l'altre en forma de creu (Fig. 24), encara que a banda de la proximitat de les dues figures ens és molt difícil assegurar l'existència d'una associació. Al pany 4 trobem un antropomorf associat a una barra vertical i un altre junt a una barra d'extrem corb (Fig. 25), ubicada a la part central de l'abric en una zona bastant llisa i damunt d'un escaló. Pel que fa aquesta última associació hem d'anar fins a Múrcia per a trobar una representació similar a l'Abrigo del Pozo -Calasparra- (San Nicolás, 1985, 103) i en el Sudest a la Fuente del Molino II (Soria, López, 1988-89, 176).

Al pany 3 estan representats per una banda, dos antropomorfs i, per l'altra, un antropomorf amb diversos zoomorfs (Fig. 24). Els dos primers es

superposen a altres figures i estan ubicats a la part dreta de l'altra associació. La presència de combinació de dos antropomorfs, encara que de vegades de diferent tipologia, és una de les associacions binàries més freqüents a l'art esquemàtic. Això ha dut a alguns autors a veure combinacions que podrien reflectir diferents aspectes de la vida social dels grups humans, tals com matrimonis, relacions paterno-filials o amistoses (Acosta, 1983, 19). Prop dels abrics de la Mata s'han documentat diferents abrics on es dona aquesta associació d'antropomorfs com el pany 2 de la Cova del Capellà, l'abric II de les Finestres (Ribera, 1989c), o un poc més lluny, a la vall del Serpis, a l'abric II de La Sarga (Hernández, Ferrer, Català, 1988, 31-32).

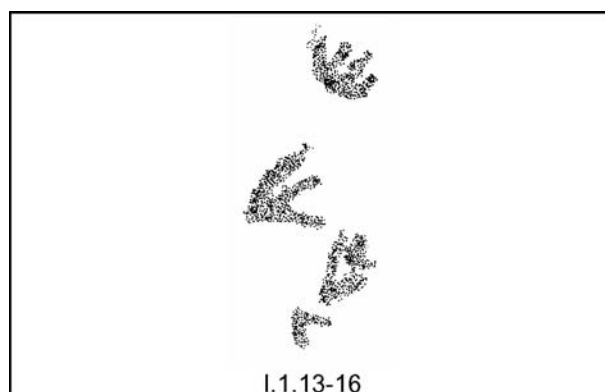

Figura 23.- Associacions de pectiniforme i angles al barranc de la Mata.

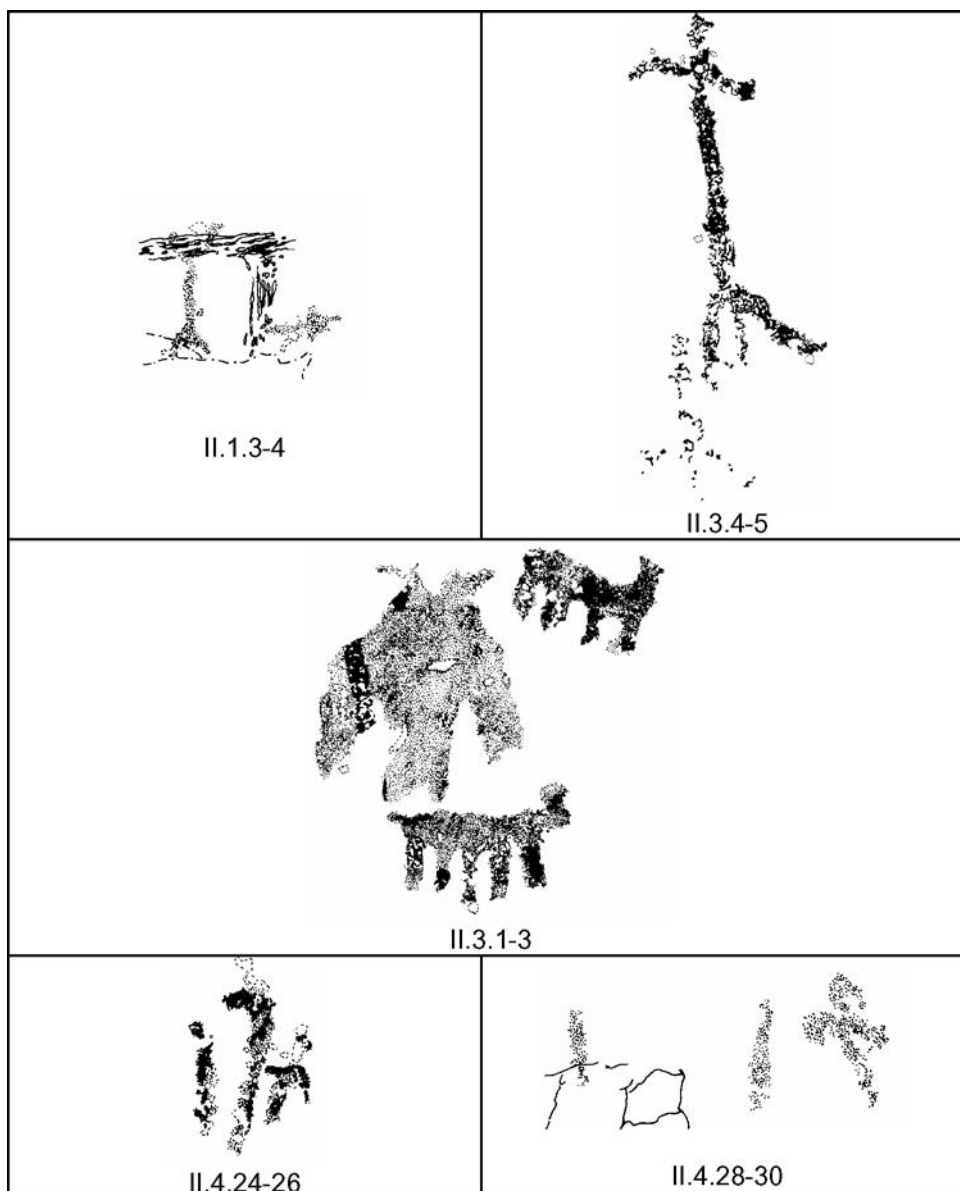

Figura 24.- Associacions d'antropomorfs al barranc de la Mata.

L'altra associació del pany 3, es troba a la part esquerra central de l'abric II en una zona bastant llisa dins d'un ressalt de la roca que forma un alvèol. Té una disposició vertical amb l'antropomorf amb una situació intermedial. Aquestes associacions s'han interpretat de vegades com escenes cinemàtiques o de domesticació i ramaderia (Acosta, 1983, 21; Soria, López, 1989, 319), encara que hauríem de poder interpretar de quin tipus d'animal es tracta per a poder parlar d'un o altre cas. Els paral·lels més propers, de vegades amb una tipologia diferent, els trobem a l'abric I del Bosquet (Hernández, Centre d'Estudis

Contestans, 1984, 10), a l'abric VI del barranc del Salt (Hernández, Ferrer, Català, 1988, 50) i al pany 2 de la Cova Jeroni (Hernández, Ferrer, Català, 1988, 180).

Per últim, podem parlar d'una composició de punts al pany 5 (Fig. 25) que conformen un motiu circular que és la figura situada més a la dreta de tot l'abric i des d'on hi ha més visibilitat del barranc. De punts formant cercle no n'hem trobat a prop, encara que el conjunt d'aquest motiu és prou comú a l'art esquemàtic com els que trobem als jaciments de barranc de Carbonera, de Salem (Hernández, Segura, 1985, figs. 11, 29) i l'abric del

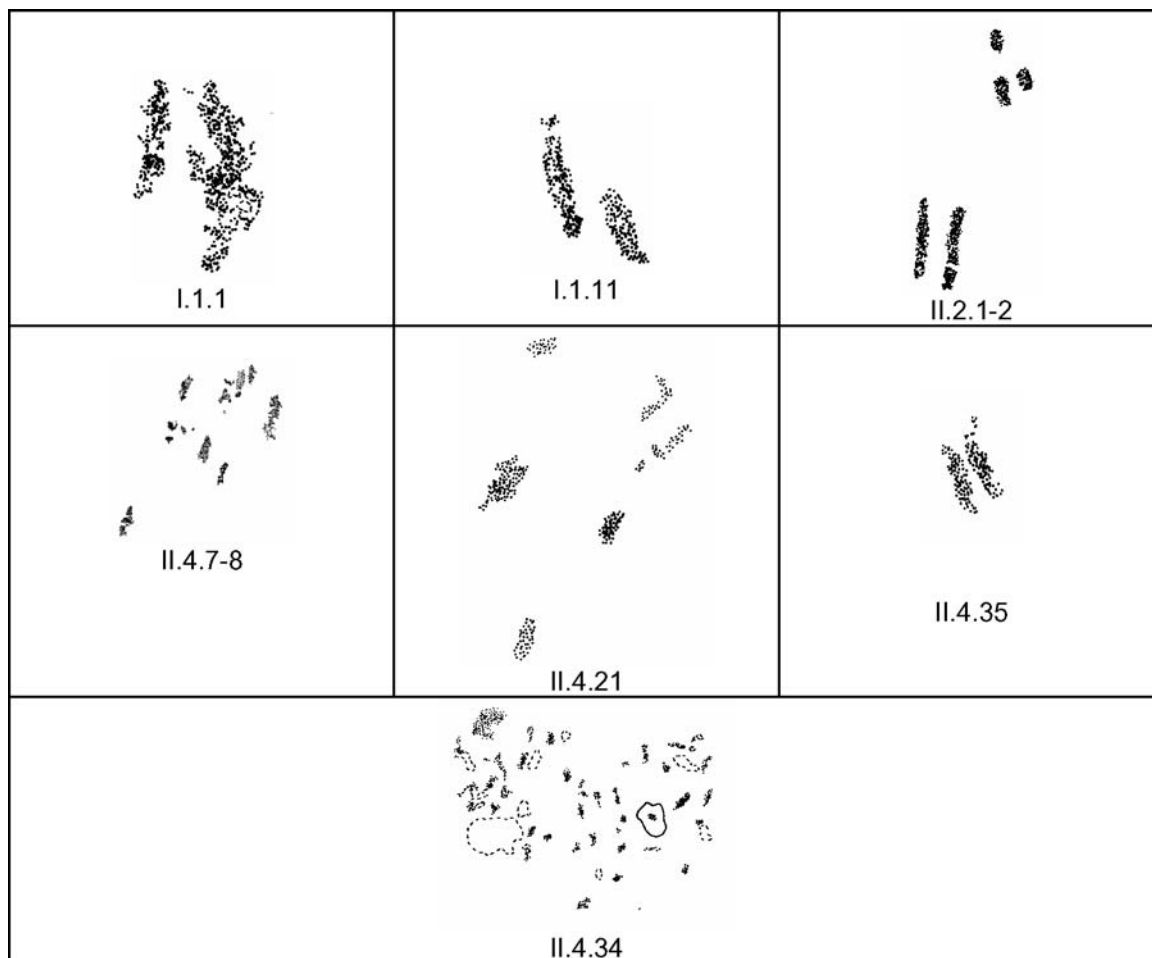

Figura 25.- Associacions de barres i punts al barranc de la Mata.

Pontet (Ribera, 1989b, 13). També és bastant comú l'existència de barres associades entre sí (Fig. 25).

LES SUPERPOSICIONS

Com ja indicaven M.S. Hernández i J.M. Segura (1985, 47) al seu estudi, les superposicions de motius pintats són un fet indiscutible per a establir una cronologia relativa. Si a més a més la superposició és cromàtica, permet establir comparacions cronològiques amb pintures d'altres panys i d'altres abrics però sempre tenint en compte els factors exteriors que actuen sobre els pigments tan decolorant-los com avivant-los: l'aigua, la insolació, la vegetació, els animals i els éssers humans.

Als abrics del barranc de la Mata la superposició representada al pany 3 de l'abric II (Fig. 7) es revela de gran valor per quant ens ofereix cinc indicadors per a establir una

cronologia relativa i una seqüenciació en dos moments:

- El cromàtic: es constata clarament que el color roig fosc (M.10R 3/6) amb pigment dens es superposa al color roig dèbil (M.10R 5/8) amb pigment aigualit.

- El figuratiu: un antropomorf roig fosc (Fig. II.3.4) es superposa a un personatge indeterminat (Fig. II.3.1) i un quadrúped (Fig. II.3.3) tots dos de color roig dèbil.

- L'estilístic: l'antropomorf (Fig. II.3.4) és morfosomàticament esvelt, de cos allargat i extremitats rectes. El traç de pintura és fi i fet d'un sol colp de mà. El personatge (Fig. II.3.1) és irregular, tosc, amb trets somàtics indiferenciats. La pintura va ser aplicada amb distintes pinzellades. Les mateixes característiques

presenta el zoomorf (Fig. II.3.3). Ara bé, les dues figures tenen el traç de vores irregulars.

- El compositiu: es diferencien dues composicions: una formada pel personatge i dos quadrúpedes, tots de color roig dèbil, infraposada a l'altra composició de dues figures humanes, al menys una d'elles masculina, de color roig fosc. Res no indica que les dues composicions tinguin cap relació ni associació entre elles, a no ser que considerem com una relació el fet que la superposada estiga anul·lant a la infraposada.

- La distribució espacial: el pany 3 està ubicat dins d'un alvèol natural de la roca. Aquest alvèol emmarca perfectament la composició de figures de color roig dèbil (M.10R 5/8) mentre que una de les figures (Fig. II.3.5) en roig fosc (M.10R 3/6) queda fora de l'alvèol. Per tant, la composició en color roig dèbil és la concebuda originàriament per a estar en aquest lloc i en cap altre. La composició roja fosca superposada està situada allí amb un altre propòsit: l'anul·lació.

Als abrics del barranc de Carbonera es produeixen almenys cinc superposicions:

Al pany 5b (per error d'impremta figura com pany 5a en Hernández, Segura, 1985, 47) de l'abric I, hi ha dues barres (Fig. 18) de tendència vertical de color roig fosc (M.10R 3/6) superposades a un circuliforme –no calcat pels autors– de color roig clar (M. 2.5YR 6/6) (Hernández, Segura, 1985, 10).

Al mateix abric, el pany 9-10 té dues superposicions. Unes barretes fines (Fig. 4) de tendència horitzontal de color roig (M.10R 4/6 i 4/8) es superposen a un soliforme (Fig. 3) roig dèbil (M. 2.5YR 5/8) (Hernández, Segura, 1985, 11). Dues barres verticals i paral·leles (Fig. 11) de color roig fosc (M.10R 3/6) estan infraposades a una barra vertical (Fig. 10) de color roig (M.10R 4/8) (Hernández, Segura, 1985, Fig. 15).

El pany 5 de l'abric II ofereix diversos casos. Una barra vertical (Fig. 2) gris fosc (M. 2.5YR 3/0) està damunt d'un circuliforme (Fig. 3) roig dèbil (M.10R 5/8). Un pectiniforme (Fig. 8) gris fosc (M. 2.5YR 3/0) es superposa a un circuliforme (Fig. 9) i a una barra de tendència vertical (Fig. 7) de color roig (M.10R 4/4 i 4/3 respectivament), i, per últim, un tectiforme gris fosc (M. 2.5YR 3/0) cobreix parcialment una ziga-zaga roja (M. 10R 4/4) (Hernández, Segura, 1985, 13, 47, figs. 20, 27).

La seqüència (Fig. 26) que s'observa al barranc de la Mata és que el color roig fosc es pinta damunt del color roig dèbil. Al barranc de Carbonera, el color roig fosc es superposa al roig clar, i el color gris fosc es superposa tant al roig com al roig dèbil. Sols hi ha un cas on el roig fosc s'infraposa al roig més clar, excepció que es explicable com veurem més avant. En definitiva, als dos conjunts es segueix la mateixa seqüència, els colors més foscos estan damunt dels més clars. Inclús podem anar un poc més enllà en les nostres apreciacions. Al barranc de Carbonera pot haver un altre moment, anterior als dos establits dalt, on el color roig més clar es superposa al roig fosc. D'aquest mateix roig fosc és la figura I.1.6 de la Mata la qual representa un orant, que, com hem indicat a un altre article (Torregrosa, Galiana, 2001, 159-161, 168), pertany al moment més antic del registre figuratiu esquemàtic i de l'elenc mobiliar ceràmic. Llavors, estem davant d'una seqüència amb tres moments als barrancs de la Mata i de Carbonera: un primer moment d'antropomorfs en doble "Y" i "X" (orants), a més de barres de color roig fosc; un segon moment amb presència d'antropomorfs, animals, pectiniforme, cercles i barres de color roig més clar que l'anterior; i un tercer moment amb figures humanes, de diferent tipus que l'anterior, barres i pectiniforme de color roig fosc. A hores d'ara, al registre de les manifestacions esquemàtiques del Prebètic meridional valencià, la figuració d'animals es dona en un segon moment, tal com va establir P. Torregrosa a la seva Tesi Doctoral (2000-2001). Al model que disposarem per a l'abric IV del barranc de Benialí (la vall de Gallinera), el petit zoomorf també pertanyia al segon moment de la seqüència del conjunt. Tot això s'avalua per la seva presència als paral·lels mobles de finals del neolític i del neolític mig (Torregrosa, Galiana, 2001, 168).

A partir d'aquestes apreciacions, es pot concloure que a la Serra del Benicadell hi ha al menys tres moments d'execució de les figuracions afectades per les superposicions i, per tant, permet establir una cronologia relativa basada en els colors. Aquesta cronologia és susceptible de poder ser aplicada i contrastada amb altres conjunts pictòrics.

En les poques superposicions conegudes hem observat una seqüència de dos moments assimilables al segon i tercer moment de Mata-Carbonera. Casos com a l'Abric del Zuro -Bicorp- (Monzonis, Viñas, 1981) i a l'abric I del barranc del Bosquet -Moixent- (Hernández, Centre d'Estudis Contestans, 1984; Aparicio, Beltrán, Boronat,

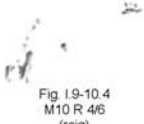

SEQUÈNCIA	BARRANC DE LA MATA			BARRANC DE CARBONERA				
1er moment Roig fosc	 Fig. I.1.6 M10 R 3/6 (roig fosc)							 Fig. I.9-10.11 M 10 3/6 (roig fosc)
2on moment Roig clar i dèbil	 Fig. II.3.1 M10 R 5/8 (roig dèbil)	 Fig. II.3.2 M10 R 5/6 (roig dèbil)	Circularforme no calcat M2.5 YR 6/6 (roig clar)	 Fig. I.9-10.3 M2.5 YR 5/8 (roig dèbil)	 Fig. II.5.3 M10 R 5/4 (roig dèbil)	 Fig. II.5.7 M10 R 4/3 (roig)	 Fig. II.5.16 M10 R 4/4 (roig)	 Fig. I.9-10.10 M 10R 4/6 (roig)
3er moment Roig fosc i gris obscur	 Fig. II.3.4 M10 R 3/4 (roig fosc)			 Fig. I.5b.18 M10 R 3/6 (roig fosc)	 Fig. I.9-10.4 M10 R 4/6 (roig)	 Fig. II.5.2 M2.5 YR 3/0 (gris obscur)	 Fig. II.5.8 M2.5 YR 3/0 (gris obscur)	 Fig. II.5.15 M2.5 YR 3/0 (gris obscur)

Figura 26.- Proposta de la seqüència artística al barranc de la Mata i al barranc de Carbonera.

1988). En altres sembla que estiguen presents el primer i segon moment, com al barranc del Migdia (Xàbia), on el roig sempre es superposa al negre (Casabó, Martínez, Sanpedro, 1997), i a l'Abric de Cantacuc (Planes) amb el roig damunt del roig fosc (Hernández, Ferrer, Català, 1997). A la vista de les dades, és difícil aplicar un model de seqüenciació quan un s'allunya del territori on s'establix aquest. Tal volta hem de començar a considerar que una determinada seqüència artística afecta un sol territori com és el cas de la Serra del Benicadell.

És curiós constatar com, malgrat l'abundància de conjunts esquemàtics -29 en total- a la vall d'Albaida, al Canyoles i al Serpis, sols hem pogut registrar dos únics casos de superposició de motius esquemàtics als abrics I del barranc del Bosquet i de Cantacuc. Inclús si ampliem la zona geogràfica del registre al Xúquer i a La Marina Alta sols s'afegix un cas a l'Abric del Zuro, un altre a l'Abric de los Gineses (Bicorp) (observació directa a l'abric) i tres al barranc del Migdia. Aquesta escassetesa contrasta amb la concentració de superposicions en dos dels conjunts de la vessant septentrional de la Serra del Benicadell, fet que els destaca.

Altres aspectes que cal destacar de la superposició de la Mata, és que una composició completa es superposa a una altra també completa. Aquest

aspecte no es produïx, fins ara, a cap altre conjunt pictòric de la Serra del Benicadell ni, tampoc, als altres exemples de superposicions a les conques del Serpis, del Canyoles, de la vall d'Albaida, de La Marina Alta i del Xúquer. En tots aquests casos les superposicions són de motius aïllats.

Fins i tot, a l'àmbit de la façana mediterrània de la península Ibèrica ens ha sigut difícil trobar algun cas malgrat l'abundància de conjunts pictòrics. A la conca del riu Segura, l'abric III de la Cañaica del Calar (El Sabinar, Moratalla) dos cèrvids i un soliforme es superposen a dos antropomorfs amb els braços en ansa (Mateo, 1999, 56). A Andalusia, La Graja (Jimena, Jaén), a la Sierra Mágina, presenta cinc antropomorfs amb braços en ansa rojos obscurs superposats a altres dos de color roig clar; al nucli sud de Jaen, la Cueva del Plato oferix la superposició d'un antropomorf i dos zoomorfs negres damunt d'una figura humana i tres animals, i la Cueva de los Soles té una composició de punts rojos infraposats a una de punts blancs (Soria, López, 1989, 105, 119, 122). A la conca del riu Martín, Antonio Beltrán i José Royo (1997, 57-59) han documentat a l'abric I de Los Estrechos (Albalate del Arzobispo) una superposició de tres figures humanes i un zoomorf negres damunt d'un grup d'antropomorfs de color roig clar i obscur.

LA DIMENSIÓ TEMPORAL

EL CONTEXT ARQUEOLÒGIC

En tota l'àrea, les dades més antigues del poblament corresponen als jaciments mosterians de la Cova de la Petxina i la Cova Negra, situats a l'Estret de les Aigües, a uns 15 quilòmetres al nord del barranc de la Mata, lloc per on tota aquesta ampla vall desguassa, pel riu Albaida, cap a les comarques inferiors del Xúquer. Prop de la vessant meridional del Benicadell, també comptem amb indústries mosterianes i aurinyacianes a la Cova Beneito -Muro d'Alcoi- (Iturbe, Cortell, 1982).

Tot i la relativa proximitat del conegut nucli de poblament del paleolític superior de la comarca de La Safor, amb nombrosos i molt importants jaciments -Parpalló, Malladetes, Rates Penaes, Barranc Blanc, etc.-, en l'àrea concreta més immediata al barranc de la Mata, no coneixem que s'haja documentat, fins ara, cap jaciment de cronologia paleolítica. En aquest sentit, i com a indicatiu, únicament es pot citar la notícia d'una troballa d'escassa entitat i dubtosament atribuïda al paleolític a la Cova dels Ossos, cavitat situada a 1,50 quilòmetres al sud-est del barranc de la Mata (Gómez Serrano, 1940).

Tampoc a la resta de la comarca de La Vall d'Albaida trobem, per ara, jaciments preneolítics d'alguna entitat, i els pocs que tradicionalment s'assenyalen -Abric del Vinalopó (Aparicio, 1977), Cova de Sant Nicolau (Pla, 1977)- es situen molt allunyats. Solament un jaciment, el Pinaret dels Frares, més recentment donat a conèixer (Faus, 1994), ens testimonia la presència de restes solutrianes, a l'aire lliure, situat a uns 7 quilòmetres al ponent dels Abrics de la Mata. Pel que fa a la vessant sud estan la Cova Negra de Gaianes i la Cova del Gorgori (L'Orxa) on s'ha documentat la presència de materials adscrits a l'epipaleolític (Doménech, 1990).

A partir del neolític antic hi ha constància d'un poblament més nombrós, en l'entorn del barranc de la Mata (Fig. 27). Com a exemple més clar, la Cova de l'Or es troba tan sols a uns 7 quilòmetres al llevant. Però a banda d'aquest destacat jaciment, també hi ha altres cavitats on, encara que en contextos sovint no massa clars o ben definits, apareix la ceràmica cardial, com passa almenys a tres coves de l'àrea immediata: Coveta del barranc de Castellet (Pla, 1954), la Cova del Frontó (Pastor, Torres, 1969), la Cova de

l'Almud (Juan, Cardona, 1986). En els tres casos es tracta de cavitats poc aptes per a l'habitat i demostradament sepulcral. L'aparició d'alguns materials del neolític antic, barrejats amb d'altres del final del neolític i fins i tot posteriors, sols ens permet suposar que aquests van estar utilitzats en diversos moments molt separats en el temps. A la vessant meridional del Benicadell, hi ha ceràmiques cardials a la Cova Negra de Gaianes (Rubio, 1987).

Si per al neolític mitjà –bàsicament IV mil·lenni–, encara no tenim dades concretes, per als períodes subsegüents, tot i que faltarien prospeccions més actualitzades, es disposen de dades abundants en almenys dos sectors de l'àrea immediata, com són la zona de Bèlgida (Jornet, 1973) i la zona de Castelló de Rugat (Pastor, 1972). Açò ens permet veure la dinàmica poblacional d'aquests sectors concrets, millor coneguts, i fer-la extensible a tota l'àrea, almenys a partir del III mil·lenni, amb nuclis de poblament en el pla, reconeguts sobretot pels camps de sitges, com ara l'Atarcó, Beniprí, el Camí de l'Alfogàs, o la Caseta del General i uns quants més concentrats a l'àrea de Bèlgida (Jornet, 1973), però que ens permeten suposar un poblament bastant intens i generalitzat en tota la zona de vall immediata al nord del barranc de la Mata (Fig. 28). Una intensitat semblant es comprova a la solana del Benicadell amb nombrosos assentaments com Niuet (L'Alqueria d'Asnar), Turballos, Alt del Puntxó, Marges Alts, l'Almortxó (Muro de l'Alcoi), L'Albufera (Gaianes) (Bernabeu, Guitart, Pascual, 1988; Bernabeu, Guitart, Pascual, 1989; Bernabeu, Pascual, Orozco, Badal *et alii*, 1994; García, Molina, 1999).

Pel que sembla, tal com passa a la banda occidental de la comarca de La Vall d'Albaida, moltes d'aquestes estacions arribarien a l'horitzó campaniforme de transició, com ho demostra bona part del seu registre material (Jornet, 1973; Bernabeu, 1984). Pel moment, no es coneixen jaciments amb materials campaniformes a la vessant de solana del Benicadell, trobant-se els més propers a la Serra de Mariola.

Aparellades a aquests nuclis de cabanes i sitges del pla, es troben les cavitats en la zona de serra, normalment poc aptes per a l'habitat o inclús per a simple refugi, tot i que en algunes d'elles poguera haver-se donat, però normalment de caràcter comprovadament sepulcral, com les al·ludides anteriorment, en parlar del neolític cardial, a més de les diverses covetes del barranc

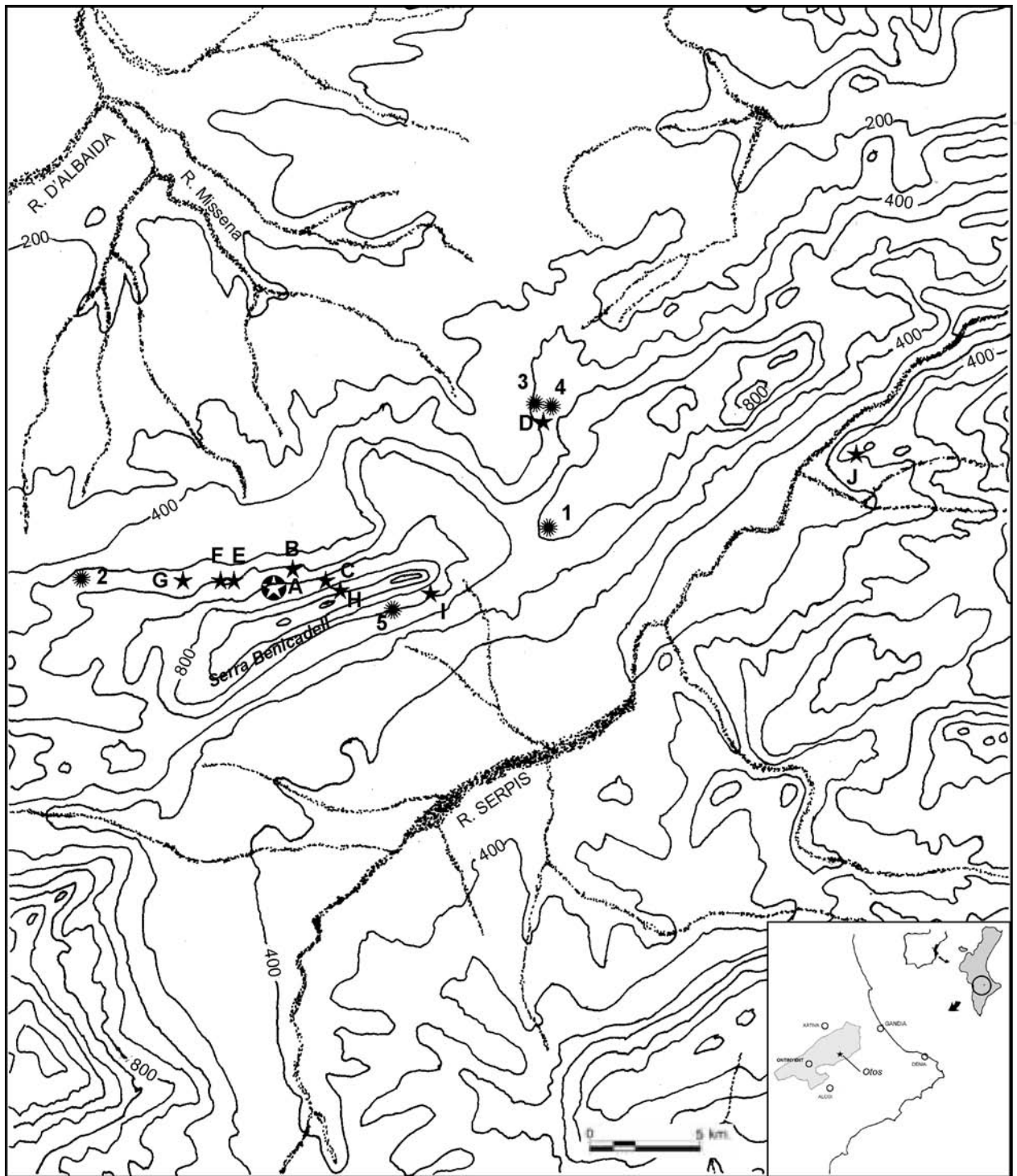

Figura 27.- Distribució de jaciments neolítics cardials *.- 1. Cova de l'Or; 2. Coveta del barranc del Castellet; 3. Cova de l'Almud; 4. Cova del Frontó; 5. Cova Negra.

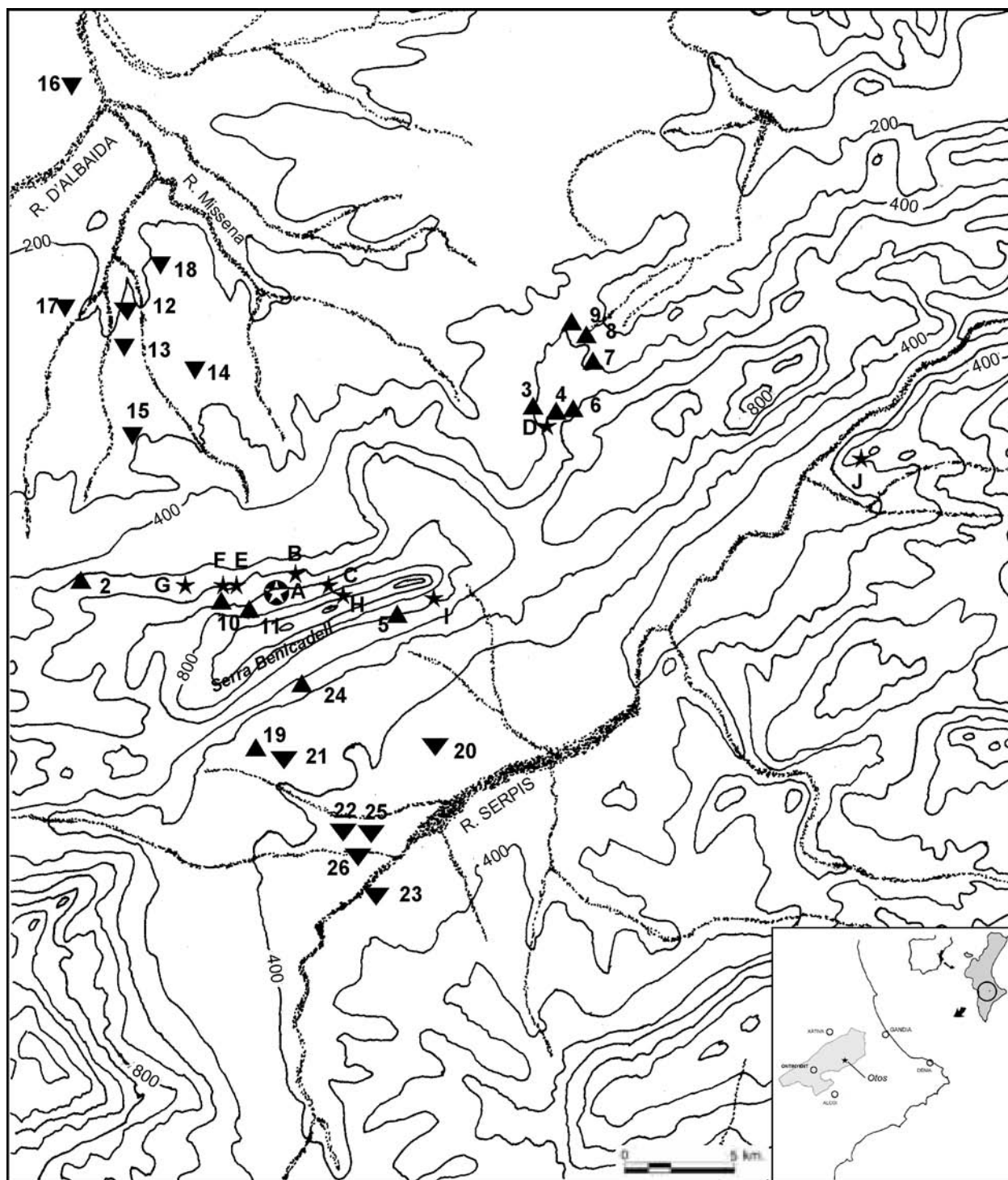

Figura 28.- Distribució de jaciments del III mil.leni aC., ▼ Assentaments en pla i ▲ Coves d'enterrament múltiple.- 2. Coveta del barranc del Castellet; 3. Cova de l'Almud; 4. Cova del Frontó; 5. Cova Negra; 6. Covetes del barranc de les Coves; 7. Cova del Pany; 8. Cova de Llopis; 9. Covatxa de la Penyeta de Tarrassó; 10. Cova Tapada; 11. Cau d'Albuixech; 12. L'Atarcó; 13. Caseta del General; 14. Beniprí; 15. Camí de l'Alfogàs; 16. El Bolot; 17. Rendaguanya; 18. Màndola; 19. Cova de la Dona; 20. L'Albufera; 21. Turballos; 22. Alt del Puntxó; 23. Niuet; 24. Cova del Moro; 25. L'Almortxó; 26. Marges Alts.

de les Coves de Salem, la Cova del Pany i la Cova de Llopis (Pastor, 1972), i la Covatxa de la Penyeteta de Tarrassó (Camarena, 1999). Totes elles estan concentrades en una àrea al llevant, i entre uns 6 i 7 quilòmetres de distància. Altres dues coves de recent localització, inèdites, de les quals varem tenir notícia pel col·laborador del MAOVA, en Manuel Albuixech, es troben molt més properes a les pintures, però tan sols estan prospectades superficialment. La Cova Tapada es troba al barranc de les Coves Rojes, a tan sols 1,50 quilòmetres al ponent del barranc de la Mata; per les seues característiques morfològiques possiblement tingué també un ús sepulcral, a banda d'haver servit de refugi ocasional, en diverses èpoques. En el mateix barranc que la cova anterior, però a major altura, està el Cau d'Albuixec, a menys d'un quilòmetre al sudoest de les pintures. És una reduïda coveta o escletxa, amb evidències d'haver servit com a cova sepulcral en algun moment de la prehistòria recent, tal com reflecteixen els materials recollits en superfície, entre els quals destaca algun fragment de volta craniana humana i diversos fragments de ceràmica feta a mà.

A la solana de la Serra del Benicadell, coneixem dues coves d'enterrament múltiple: la Cova de la Dona (Muro de l'Alcoi) i la Cova Negra (Gaianes) (Rubio, 1987; Rubio, Cortell, 1982-83; Bernabeu, Guitart, Pascual, 1989).

Pel que fa a l'edat del bronze, el coneixement que tenim és molt embrionari en aquesta zona de la vall (Fig. 29). A la part oriental, als voltants de la foia de Salem i Castelló de Rugat, s'han estudiat alguns materials i s'ha citat un bon nombre de jaciments: La Buitrera, l'Algebassó, La Penya Blanca, l'Alt de la Font de la Barsella (Pastor, 1972; 1974; 1978), així com algun altre amb alguna peculiaritat: el Corral del Saio (Pla, 1976), o el reduït del Portet de Salem. En principi donen indicis d'un panorama bastant corrent del que representa aquest període, amb assentaments sempre en tossals i tossalets perifèrics, quasi mai massa allunyats de les zones planes conreables, dominant passos i amb una gran variabilitat dimensional, tal com ocorre en l'alta vall d'Albaida (Ribera, Pascual, 1994; 1995; 1997).

En canvi, de la part occidental i pròxima al barranc de la Mata no coneixem que s'haja publicat o citat cap assentament d'aquest període, excepte les magres referències a l'existència de materials de l'edat del bronze al Castell de Carbonera (Hernández, Segura, 1985, 7, 85). Les característiques geogràfiques, d'ombria empinada i

contínua, sense estreps o altirons destacats propers a les terres planes, no ajuden gens a la seua localització. No obstant això, coneixem almenys quatre punts on hi hauria estacions de l'edat del bronze. En tots els casos es tracta de restes migrades, bé per ser molt reduïdes, cas del barranc de les Pedreres, a uns tres quilòmetres al ponent, bé per haver estat transformats i engolits per fortificacions medievals, casos del Castellet de Carrícola —a uns 2,50 quilòmetres al ponent—, i del Castell de Carbonera, a menys d'un quilòmetre al llevant de l'abric de la Mata. Queda per esmentar la Penya del Migdia a uns 2,50 quilòmetres al llevant, i en la part cimbal d'un penyal —que també conté un gran jaciment ibèric, però ubicat en la part inferior— que potser és el més destacable de tots quatre, tant quant a dimensions com a restes estructurals i materials aportats, sempre dins la penúria de dades superficials en què ens movem.

Diversos són els assentaments coneguts a la vessant sud de la Serra del Benicadell, dels quals hi ha tant coves com jaciments a l'aire lliure. Entre els primers, trobem l'Abric del Benicadell, Cova Negra (Gaianes), Cova de la Dona, Cova del Moro (Muro de l'Alcoi) i coves 1 i 2 del barranc de les Foies (L'Orxa). Entre els segons tenim el Sercat, Bancal sota coves del Rellotge, vessant del Benicadell (Gaianes), cim del Benicadell (Salem), Castell de Perpuxent i tossal de La Barsella (L'Orxa) (Pascual Benito, 1990).

En qualsevol cas, i com s'haurà vist, el panorama en general del poblament a la zona immediata del barranc de la Mata és molt ric, però potser massa superficial, car a penes s'han realitzat excavacions ni estudis detinguts, i les que s'han fet són ja molt velles. Això no obstant creiem que hi ha més que suficients dades per a concloure que el trànsit i l'ús d'aquest espai per l'home va ser intens a partir del neolític antic, amb especial incidència potser als moments finals del neolític, però en general a tot el llarg de la prehistòria recent.

Un aspecte que cal destacar, és la importància del poblament prehistòric a les dues vessants del Benicadell, malgrat la deficient documentació del material recollit. El món cardial està molt ben representat al nucli de Salem-Cova de l'Or. El III mil·lenni, amb els seus assentaments en pla i les seves coves sepulcrales, està documentat als nuclis de Bèlgida-Carrícola, de Salem i de Muro d'Alcoi-Gaianes. En quant al II mil·lenni, els poblats es distribuïxen a tot arreu, sempre ocupant cotes de nivell de mitja altura. Aquesta riquesa de poblament està, d'alguna

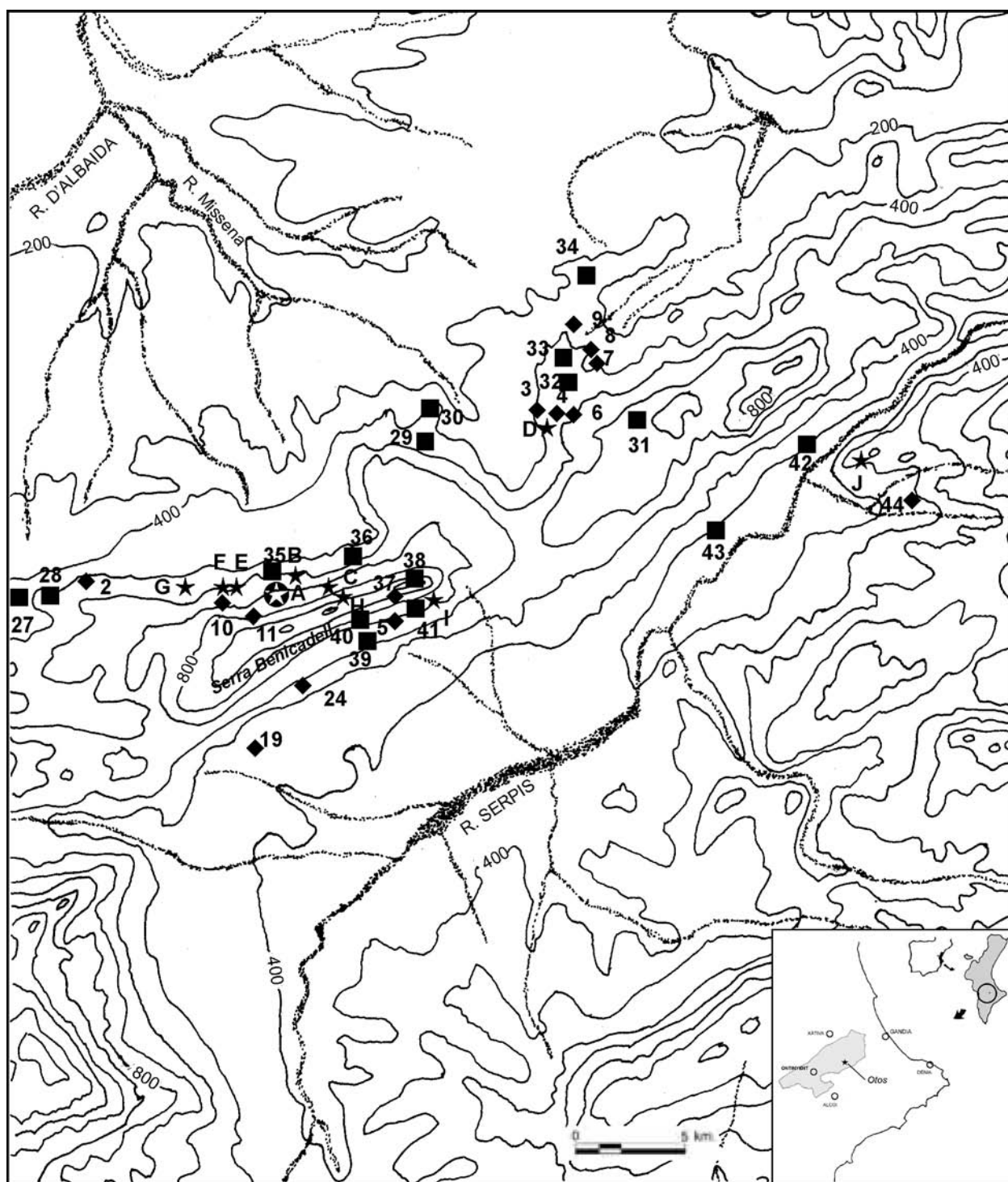

Figura 29.- Distribució de jaciments del II mil·lenni, ■ assentaments a mitja altura i ◆ coves. 2.- Coveta del barranc del Castellet; 3.- Cova de l'Almud; 4.- Cova del Frontó; 5.- Cova Negra; 6.- Covetes del barranc de les Coves; 7.- Cova del Pany; 8.- Cova de Llopis; 9.- Covatxa de la Penyeta de Tarrasó; 10.- Cova Tapada; 11.- Cau d'Albuixech; 19.- Cova de la Dona; 24.- Cova del Moro; 27.- Barranc de les Pedreres; 28.- Castellet de Carrícola; 29.- Portet de Salem; 30.- Corral de Saio; 31.- Alt de la Font de la Barsella; 32.- La Penya Blanca; 33.- L'Algebassó; 34.- La Buitrera; 35.- Castell de Carbonera; 36.- Penya del Migdia; 37.- Abric del Benicadell; 38.- Cim del Benicadell; 39.- El Sercat; 40.- Bancal sota coves del Relletge; 41.- Vessant del Benicadell; 42.- Castell de Perputxent; 43.- Tossal de la Barsella; 44.- Coves 1 i 2 del barranc de les Foies.

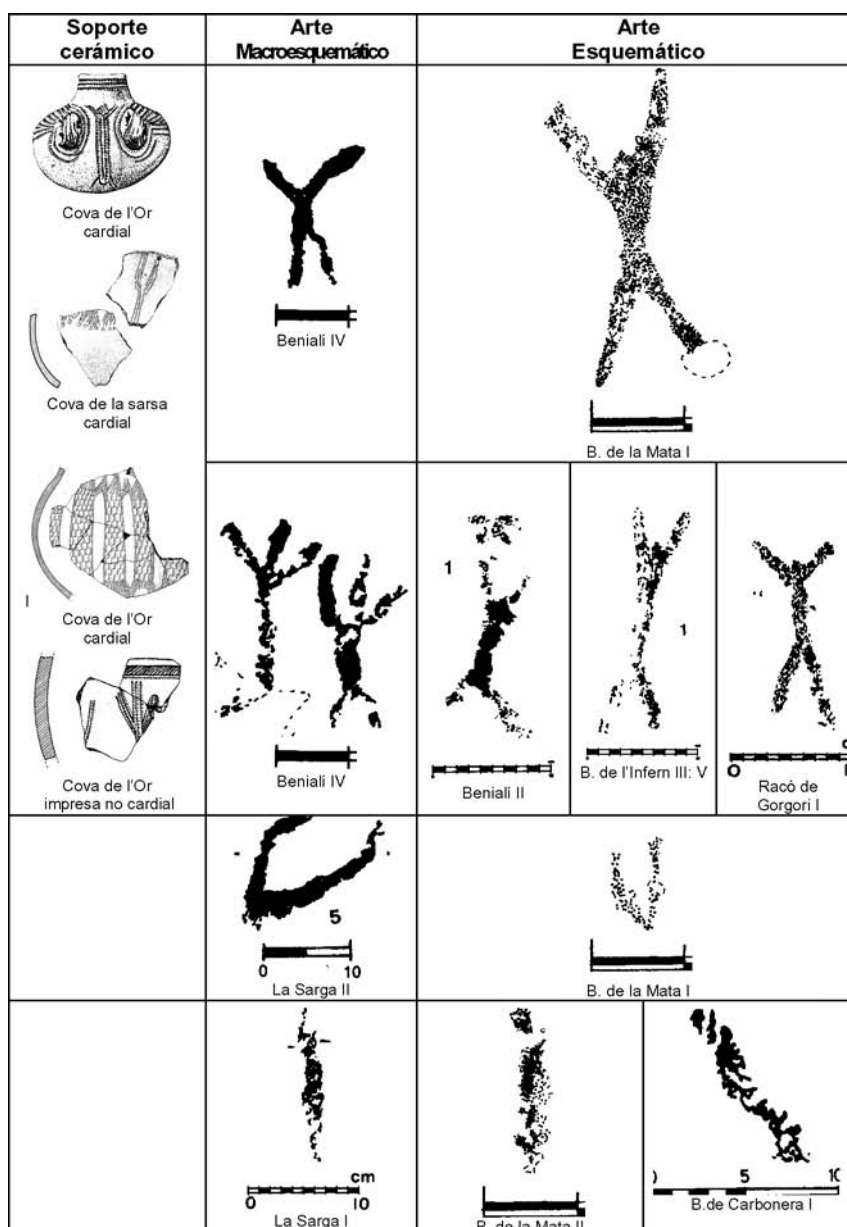

Figura 30.- Motius compartits tan en el suport parietal com en el ceràmic. Calc del barranc de Carbonera de M. S. Hernández i J.M. Segura (1985). Resta de calcs de M.S. Hernández, P. Ferrer i E. Català (1988; 1994; 2000). Totes les escales són de 10 centímetres. (Torregrosa, Galiana, 2001, fig. 21)

manera, relacionada amb l'abundància d'abrils pintats al Benicadell.

ELS PARAL·LELS MOBLES

Seguint la línia d'investigació empresa per dos dels autors (Torregrosa, Galiana, 2001), en la valoració dels paral·lels mobles com a indicadors de la dimensió temporal de l'art postpaleolític que tractem, aportem noves dades que confirmen les apreciacions esbossades en aquell treball. Partint de la

hipòtesis de B. Martí i J. Juan-Cabanilles (1997, 228) de l'existència d'un territori "cardial" demarcat per la presència de dos indicadors com són les manifestacions macroesquemàtiques i els seus paral·lels mobiliars, nosaltres n'afegirem un altre, les manifestacions esquemàtiques i tots els seus paral·lels ceràmics que en moltes ocasions coincideixen amb els de les macroesquemàtiques. Aquestes evidències ens van fer pensar que les dues manifestacions artístiques eren producte dels primers neolítics cardials que van arribar a les terres valencianes. Es

H	Sector 0	Sector 1	Sector 2	Sector 3	Sector 4	Sector 5
Capa 2			Impresa			
Capa 3						Cardial y c. 4. Cardial y c. 4. Impressa
Capa 4			Cardial			y c. 3. Cardial y c. 3. Impressa
Capa 5	y c. 6, H-2 c. 5-6, H-4 c. 6 Impressa		y H-0 c. 5-6, H-2 c. 6, H-4 c. 6 Impressa	y H-4 c. 6 Impressa	Cardial	Impressa Impressa y c. 6. Cardial
Capa 6	y c. 5, H-2 c. 5-6, H-4 c. 6 Impressa		y H-0 c. 5-6, H-2 c. 5, H-4 c. 6 Impressa Cardial		y H-0 c. 5-6, H-2 c. 5-6 Impressa y H-3 c. 5 Impressa	y c. 5. Cardial Cardial Cardial Impressa

Figura 31.- Situació estratigràfica dels paral·lels figuratius sobre suport ceràmic de la Cova de l'Or. Reconstrucció hipotètica. En cursiva els paral·lels atribuïts a l'Art Macroesquemàtic, en lletra normal els de l'Art Esquemàtic i en negreta els atribuïts indistintament als dos arts. Dades de B. Martí i M.S. Hernández (1988). (Torregrosa, Galiana, 2001, fig. 6)

desenvoluparen simultàniament en un curt període de temps, en un territori concret i amb un registre molt limitat (soliformes, antropomorfs, ramiformes, zigues-zagues, barres i angles). Posteriorment, les grans figures macroesquemàtiques desaparegueren i quedaren les esquemàtiques que ampliaren el seu territori i el seu elenc figuratiu (Torregrosa, Galiana, 2001, 168-169). Tal volta, hem de començar a con-

siderar que la diferència establida a la bibliografia (Hernández, Ferrer, Catalá, 1988; 1994; 2000; Hernández, 2000; Martí, Hernández, 1988; Martí, Juan, 1997) entre les dues manifestacions, és més una qüestió terminològica que cultural.

Algunes figures del barranc de la Mata i del barranc de Carbonera pertanyen al registre antic de l'esquemàtic i, a més, algunes d'elles tenen

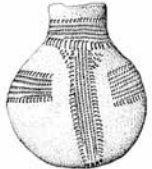
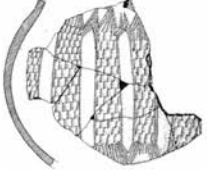
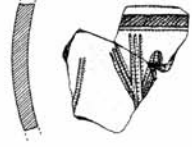

Cova de l'Or	Barranc de la Mata	Barranc de Carbonera	Penya del Benicadell
 <p data-bbox="323 448 531 481">Ceràmica cardial</p> <p data-bbox="323 660 531 694">Ceràmica cardial</p> <p data-bbox="323 873 531 907">Ceràmica cardial</p> <p data-bbox="308 1064 547 1097">Ceràmica impressa</p>			
<p data-bbox="316 1093 523 1126">Cova del Frontó</p> <p data-bbox="323 1400 531 1433">Ceràmica cardial</p>			

Figura 32.- Figures antropomorfs pintades i paral·lels en suport ceràmic.

unes característiques en quant a les dimensions i tipus que les fan molt semblants al denominat art macroesquemàtic i als seus paral·lels mobles. Així, ja varem indicar (Torregrosa, Galiana, 2001, 168, Fig. 21) la semblança de les figures humanes macroesquemàtiques en doble "Y" dels conjunts de Benialí II i IV amb les esquemàtiques del barranc de l'Infern III: V, Racó de Gorgori I i les nostres del barranc de la Mata I. També, alguna barra i algun angle macroesquemàtics de La Sarga tenen paral·lels als barrancs de la Mata i de Carbonera (Fig. 30). En quant als paral·lels ceràmics, tant els referents a l'art macroesquemàtic

com a l'esquemàtic, les estratigrafies dels sectors H, K i J de la Cova de l'Or ens mostren que als estrats més antics conviuen tots ells, sent més abundants i variats els paral·lels de l'esquemàtic (Torregrosa, Galiana, 2001, 168, fig. 6) (Fig. 31).

Alguns antropomorfs del barranc de la Mata (Fig. I.6 i II.1.3), del barranc de Carbonera (Hernández, Segura, 1985, fig. I.5b.10) i de la Penya del Benicadell (Hernández, Ferrer, Catalá, 1988, fig. 1.4, 3.1) són semblants a les representacions de les ceràmiques impreses de la Cova de l'Or (Martí, Hernández, 1988; Martí, Juan-Cabanilles, 2002, fig. 6.2) (Fig. 32). Es tracta

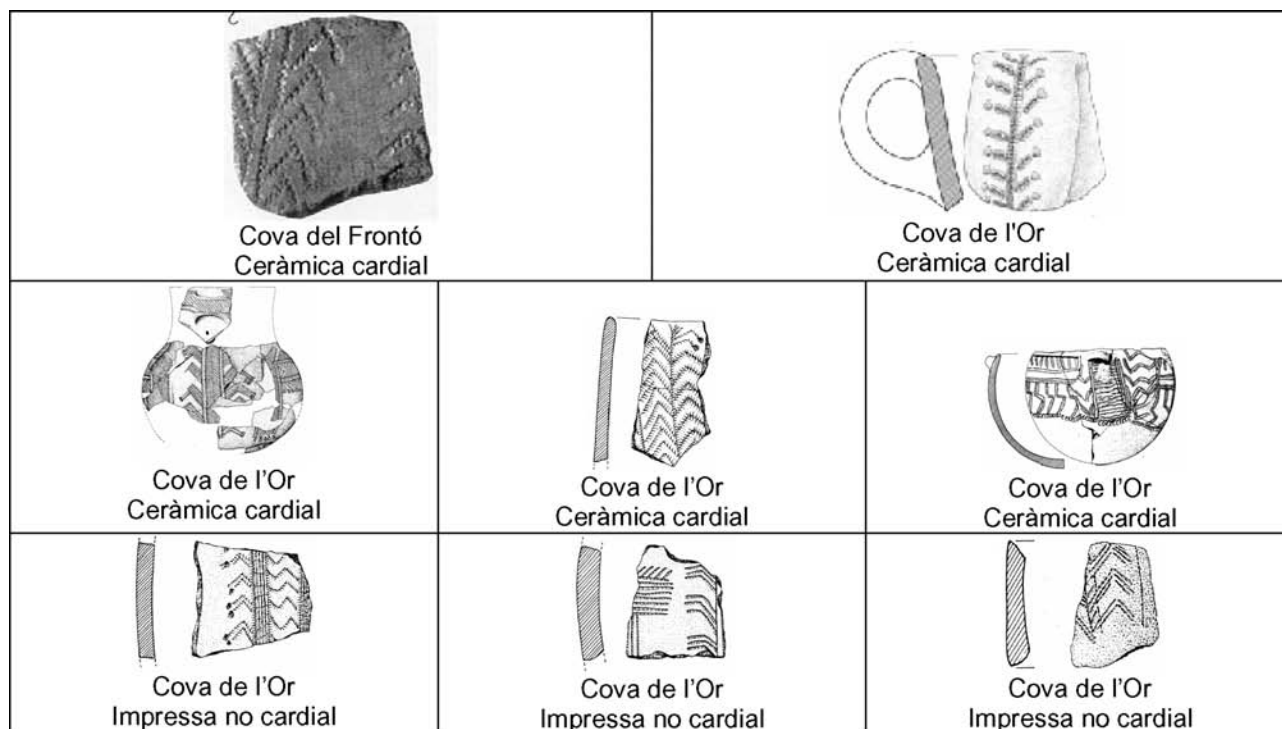

Figura 33.- Representacions de ramiformes sobre suport ceràmic.

d'orants de cos llarg, braços alçats i cames curtes obertes en angle. La seva semblança formal i la proximitat espacial, ens du a pensar que existeix una relació entre el jaciment i els tres conjunts pictòrics en un moment del neolític antic. Possiblement, aquesta relació siga extensible a la Cova del Frontó (Pastor, Torres, 1969, lám. III: 2) ja que entre les seves ceràmiques cardials, molt semblants a les de l'Or, hi ha un fragment amb un ramiforme (Fig. 33) i un altre amb un motiu que podria ser el típic cap triangular d'un antropomorfe (Fig. 32). Recordem que aquesta cova es troba molt prop de l'Or i de les pintures del barranc de les Coves de Salem, així com del barranc de Carbonera, de la Coveta del Mig, de les Balmes Altes i de la Penya del Benicadell. No obstant això, cal assenyalar que no es coneix pel moment cap ramiforme pintat als abrics de la serra del Benicadell.

CAP A UNA CARACTERITZACIÓ DE LA PINTURA ESQUEMÀTICA A LA SERRA DEL BENICADELL

Les consideracions efectuades sobre els diferents aspectes tractats per a les pintures del barranc de la Mata, així com la comparació amb

els altres jaciments amb pintura rupestre de zona, ens han permès començar a esbossar una caracterització de la pintura esquemàtica a la Serra del Benicadell tant des del punt de vista tècnic com artístic.

- Constatem que els pintors segueixen la mateixa pauta tècnica en l'aplicació de la pintura. Utilitzen majoritàriament el color roig (M. 10R 4/4, 4/6 i 4/8) però, també menys freqüentment, el roig fosc i el roig dèbil. El traç, de tinta plana, sol ser de vores irregulars i el pigment és unes voltes dens i d'altres aigualit. A la resta de la vall d'Albaida, al riu Serpis i al riu Canyoles, el color més emprat és el roig fosc (M. 10R 3/3, 3/4 i 3/6), seguit del roig.

- Observem una certa tendència cap a la utilització intencionada dels relleus de la roca per a posar en evidència algunes figures i, inclús, algunes associacions concretes com és el cas de la superposició del barranc de la Mata i de l'associació de dos circuliformes al barranc de Carbonera.

- L'anàlisi tipològica ens ha revelat que, en general, els abrics del Benicadell es caracteritzen per la presència d'una gran quantitat de barres, d'angles i d'antropomorfs (sobre tot en "Y" i doble "Y"). Destaca la total absència d'ídols.

- L'abundància de superposicions ressenyades als barrancs de la Mata i de Carbonera contrasta amb la seva escassetesa a l'àmbit de les manifestacions esquemàtiques peninsulars. Aquest fet els atorga una importància destacable que demostra una utilització reiterada dels abrics al llarg del desenvolupament d'aquestes manifestacions artístiques, desenvolupament que ha estat seqüenciat.

- La distribució espacial dels abrics, quasi tots situats dins de barrancs (abric de moviment), ens ha permès establir que dos grans conjunts pictòrics de moviment, amb nombrosos motius i amb un registre figuratiu ample, estan rodejats de conjunts de menys entitat quantitativa i figurativa. En quant al radi de visualització, el dos conjunts principals es complementen, dominant cadascun un territori. Tal vegada, aquestes condicions plantegen una estratègia de distribució i un model de jerarquització.

- Per últim, són ressenyables els nombrosos paral·lels mobles documentats a les rodalies de les pintures del Benicadell, així com el poblament prehistòric on destaca la presència de jaciments del neolític antic i del III mil·lenni. Sembla que la rica cultura material ha d'estar relacionada, d'alguna manera, amb l'abundància d'abric pintats a aquesta serra i amb la seqüència artística detectada.

En un futur pròxim, l'estudi dels abrics inèdits ens permetrà aprofundir i completar l'esbós de la caracterització de les pintures esquemàtiques de la Serra del Benicadell.

Juliol, 2002

BIBLIOGRAFIA

- ACOSTA, P. (1968): *La pintura rupestre esquemática en España*. Universidad de Salamanca. Salamanca.
- ACOSTA, P. (1983): *Técnicas, estilo, temática y tipología en la pintura rupestre esquemática hispana*. Zephyrus, XXXVI, pp. 13-25. Salamanca.
- ALONSO, A., GRIMAL, A (1996): *Investigaciones sobre arte rupestre prehistórico en las sierras albacetenses: el Cerro Barbatón (Letur)*. Albacete.
- APARICIO, J. (1977): *Cova del Vinalopó (Bocairent)*. València. Gran Enciclopedia de la Región Valenciana, XII, p. 248. València.
- APARICIO, J. (1995): *El Eneolítico valenciano: estado de la cuestión: la estructura y la organización del hábitat*. Verdolay, 7, pp. 73-79. Murcia.
- APARICIO, J., BELTRÁN, A., BORONAT, J. de D. (1988): *Nuevas pinturas rupestres a la Comunidad Valenciana*. Valencia.
- BELTRÁN, A. (1974): *Las pinturas rupestres prehistóricas de La Sarga (Alcoy), El Salt (Penáguila) y El Calvari (Bocairent)*. Trabajos Varios del SIP, 47, 56 pp. Valencia.
- BELTRÁN, A., ROYO, J. (1997): *Los abrigos prehistóricos de Albalate del Arzobispo (Teruel)*. Colección Parque Cultural del río Martín. Albalate del Arzobispo.
- BERNABEU, J. (1984): *El vaso campaniforme en el País Valenciano*. Trabajos Varios del SIP, 80, 140 pp. Valencia.
- BERNABEU, J., GUITART, I., PASCUAL, J. LL. (1988): *El País Valenciano entre el final del neolítico y la Edad del Bronce*. Archivo de Prehistoria Levantina, XVIII, pp. 159-180. Valencia.
- BERNABEU, J., GUITART, I., PASCUAL, J. LL. (1989): *Reflexiones en torno al patrón de asentamiento en el País Valenciano entre el neolítico y la Edad del Bronce*. Saguntum, 22, pp. 99-123. Valencia.
- BERNABEU, J., PASCUAL, J. LL., OROZCO, T., BADAL, E., FUMANAL, M.A., GARCÍA, O. (1994): *Niuet (L'Alqueria d'Asnar) poblado del III milenio a.C.* Recerques del Museu d'Alcoi, 3, pp. 9-74. Alcoi.
- BREUIL, H. (1935): *Les peintures schématiques de la Péninsule Ibérique. Tome IV. Sud-Est et Est de l'Espagne*. Lagny.
- CAMARENA, J. (1999): *Paleolítico, Neolítico, Edad del Bronce i Cultura Ibèrica. Castelló de Rugat. Memòria d'un poble*. Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, pp. 71-84. Obra Social. Ontinyent.
- CASABÓ, J.A., MARTÍNEZ, E., SAMPEDRO, J. (1997): *Art rupestre al Montgó*. Aguaites, 13-14, pp. 183-221. Xàbia.
- DOMÉNECH, E.M. (1990): *Aportaciones al Epipaleolítico del norte de la provincia de Alicante*. Alberri, 3, pp. 15-166. Cocentaina.
- FAUS, E. (1994): *El yacimiento solutrense al aire libre del "Pinaret dels Frares" (Albaida, València)*. Alberri, 7, pp. 11-61. Cocentaina.
- GALIANA, M. F., RIBERA, A., TORREGROSA, P. (1998): *Nou conjunt d'art rupestre postpaleolític a Moixent (València): l'abric del Barranc de les Coves de les Alcusses*. Recerques del Museu d'Alcoi, 7, pp. 89-106. Alcoi.

- GALIANA, M. F., TORREGROSA, P. (1995): *Las pinturas rupestres de la Peña de l'Ermita del Vicari (Altea, Alicante)*. Zephyrus, XLVII, pp. 299-315. Salamanca.
- GARCÍA, O., MOLINA, LL. (1999): *L'Alt del Punxó (Muro, Alacant): propuesta de interpretación de un registro prehistórico superficial*. Saguntum, Extra 2. Actes del II Congrés del Neolític a la Península Ibèrica (València, 1999), pp. 291-298. València.
- GÓMEZ, N.-P. (1940): *Secció d'Antropologia i Prehistòria. Resum dels treballs de la Secció València*. Anales del Centro de Cultura Valenciana, segunda época, I, 1, p. 4. València.
- GURREA, V. (1990): *La covacha del Barranc de les Coves, Salem (Valencia)*. Anales de la Real Academia de Cultura Valenciana, 69, pp. 95-103. Valencia.
- HAMEAU, PH., MENU, M., POMIÈS, M.-P., WALTER, PH. (1995): *Les peintures schématiques postglaciaires du sud-est de la France: analyses pigmentaires*. Bulletin de la Société Préhistorique Française, 92, 3, pp. 353-362. Paris.
- HERNÁNDEZ, M.S. (2000): *Sobre la religión neolítica. A propósito del arte macroesquemático*. Scripta in honorem Enrique A. Llobregat Conesa, pp. 137-155. Alacant.
- HERNÁNDEZ, M.S., CENTRE D'ESTUDIS CONTESTANS (1984): *Pinturas rupestres en el Barranc del Bosquet (Moixent, Valencia)*. Lucentum, III, pp. 5-22. Alacant.
- HERNÁNDEZ, M.S., FERRER, P., CATALÀ, E. (1986): *Arte rupestre en el Estret de les Aigües (Bellús-Xàtiva, Valencia)*. Lucentum, V, pp. 7-16. Alacant.
- HERNÁNDEZ, M.S., FERRER, P., CATALÀ, E. (1988): *Arte rupestre en Alicante*. Fundación Banco Exterior, 311 pp. Alacant.
- HERNÁNDEZ, M.S., FERRER, P., CATALÀ, E. (1994): *L'Art Macroesquemàtic. L'albor d'una nova cultura*. Centre d'Estudis Contestans, 95 pp. Cocentaina.
- HERNÁNDEZ, M.S., FERRER, P., CATALÀ, E. (1997): *Cantacuc: un nuevo abrigo con Arte Esquemático en Alicante*. Alberri, 10, pp. 31-53. Cocentaina.
- HERNÁNDEZ, M.S., FERRER, P., CATALÀ, E. (2000): *L'Art Esquemàtic*. Centre d'Estudis Contestans, 287 pp. Cocentaina.
- HERNÁNDEZ, M.S., SEGURA, J.M^a (1985): *Pinturas rupestres esquemáticas en las estribaciones de la Serra de Benicadell, Vall d'Albaida (Valencia)*. Trabajos Varios del SIP, 82, 76 pp. Valencia.
- ITURBE, G., CORTELL, E. (1982): *Cova Beneito: Avance preliminar*. Saguntum, 17, pp. 9-44. València.
- JORNET, M. (1928): *Prehistoria de Bélgida - I. València*. Archivo Prehistoria Levantina, I, pp. 91. Valencia.
- JORNET, M. (1930): *Arqueología de Bélgida. València*. Anales del Centro de Cultura Valenciana, III, 7, pp. 202. Valencia.
- JORNET, M. (1946). *Prehistoria de Bélgida - II*. Archivo Prehistoria Levantina, II, pp. 257. Valencia.
- JORNET, M. (1973): *Bélgida y su término municipal*. Valencia.
- JUAN, J., CARDONA, J. (1986): *La cova de l'Almud (Salem, La Vall d'Albaida). Un enterramiento múltiple neo-eneolítico*. Actas del Coloquio "El eneolítico en el País Valenciano" (Alcoi, 1984), pp. 51-64. Instituto de Estudios Juan Gil Albert. Alacant.
- LLOBREGAT, E. A. (1972): *La colección Andrés Monzó Nogues (materiales para el estudio del poblamiento antiguo de la provincia de Valencia)*. Archivo de Prehistoria Levantina, XIII, pp. 55-80. Valencia.
- MARTÍ, B., HERNÁNDEZ, M.S. (1988): *El neolític valencià. Art rupestre i cultura material*. Diputació, 114 pp. Valencia.
- MARTÍ, B., JUAN-CABANILLES, J. (1997): *Epipaleolíticos y neolíticos: población y territorio en el proceso de neolitización de la Península Ibérica*. Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología, 10, pp. 215-264. Madrid.
- MARTÍ, B., JUAN-CABANILLES, J. (2002): *La decoració de les ceràmiques neolítiques i la seua relació amb les pintures dels abrics de la Sarga*. En HERNÁNDEZ, SEGURA (coords.). La Sarga. Arte rupestre y territorio, Ajuntament d'Alcoi-Caja de Ahorros del Mediterráneo, pp.147-170. Alcoi.
- MARTIN, Y. (1993): *L'analyse des pigments*. En Groupe de Réflexion sur l'Art Pariétal Paléolithique. L'art pariétal paléolithique. Techniques et méthodes d'études, pp. 261. Ministère de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche. Paris.
- MARTÍNEZ, J. (1998): *Abrigos y accidentes geográficos como categorías de análisis en el paisaje de la pintura rupestre esquemática*.

- El sudeste como marco. Arqueología Espacial*, 19-20, pp. 543-561. Teruel.
- MATEO, M. A. (1999): *Arte rupestre en Murcia. I. Noroeste y tierras altas de Lorca*. Editorial KR. Murcia.
- MONZONIS, F., VIÑAS, R. (1981): *Cinco nuevos abrigos con arte rupestre en la zona de Bicorp (Valencia)*. Altamira Symposium Internacional de Arte Rupestre (Madrid-Santander, 1979), pp. 397-410.
- MUNSELL COLOR (1992): *Munsell Soil color Charts*. Revised Edition. Macbeth Division of Kollmorgen Instruments Corporation. Newburgh. New York.
- PASCUAL BENEYTO, J. (1990-1991): *Jaciments de cronologia neolítica antiga a la Vall de Bocairent*. Alba, 5-6, pp. 24-28. Ontinyent.
- PASCUAL BENEYTO, J. (1993): *Les capçaleres dels rius Clariano i Vinalopó del neolític a l'edat del bronze*. Recerques del Museu d'Alcoi, 2, pp. 109-139. Alcoi.
- PASCUAL BENEYTO, J. (1994): *Santa Barbara: un nou jaciment del neolític final a l'aire lliure*. Programa de Festes de Sant Agustí de 1994. Ontinyent.
- PASCUAL BENEYTO, J. (1996): *L'Illa (Bocairent). Un jaciment del Tercer mil·lenni. Avanç de resultats de l'excavació de 1996*. Recerques del Museu d'Alcoi, 5, pp. 183-190. Alcoi.
- PASCUAL BENEYTO, J. (1997): *Dues coves d'enterrament a la capçalera del riu Vinalopó: la Cova del Salt de l'Hedra i la Cova de la Font del Cavaller*. Recerques del Museu d'Alcoi, 6, pp. 153-156. Alcoi.
- PASCUAL BENEYTO, J. (1999): *Quatre cavitats prehistòriques inèdites de la capçalera del riu Vinalopó. Bocairent*. Alba, 13-14, pp. 37-40. Ontinyent.
- PASCUAL BENITO, J. LL. (1990): *L'edat del bronze en la comarca del Comtat*. Ayudas a la Investigación 1986-1987, pp. 83-103. Instituto de Cultura Juan Gil-Albert. Alacant.
- PASCUAL BENITO, J. LL. (1989): *El foso de Marges Alts (Muro, Alacant)*, Actas del XIX Congreso Nacional de Arqueología (Castellón de la Plana, 1987), pp. 227-237. Zaragoza.
- PASCUAL, J., RIBERA, A. (1993): *Excavacions arqueològiques en l'Arenal de la Costa (Ontinyent). Avanç dels resultats de l'última campanya*. Alba, 8, pp. 39-55. Ontinyent.
- PASTOR, E., TORRES, S. (1969): *Los enterramientos eneolíticos de la Cueva del Frontó*. Archivo de Prehistoria Levantina, XII, pp. 27-42. Valencia.
- PASTOR, E. (1972): *Carta arqueológica de Castellón de Rugat*. Archivo de Prehistòrica Levantina, XIII, pp. 209-239. Valencia.
- PASTOR, E. (1974): *Castellón de Rugat (Estudio Histórico-Geográfico)*. Valencia.
- PASTOR, E. (1978): *Cuenca con cazoleta interior del poblado de la Buitrera*. Archivo de Prehistoria Levantina, XV, pp. 93-98. SIP. Valencia.
- PLA BALLESTER, E. (1954): *La Coveta del Barranc del Castellet (Carrícola)*. Archivo de Prehistoria Levantina, V, pp. 35 ss. Valencia.
- PLA BALLESTER, E. (1976): *Ràfol de Salem*. En Gran Enciclopedia de la Región Valenciana, Vol. IX, pp. 234-235. Valencia.
- PLA BALLESTER, E. (1977): *Cova de Sant Nicolau (L'Olleria)*. En Gran Enciclopedia de la Región Valenciana, vol. X, pp. 211. Valencia.
- RIBERA, A. (1986-1988): *Prehistòria, antiguitat i època alt medieval a Ontinyent: aproximació a les dades arqueològiques*. Alba, 2-3, pp. 7-24. Ontinyent.
- RIBERA, A. (1989a): *Pintures rupestres en la capçalera del riu d'Ontinyent: La Balma de la Fabriqueta*. Estudis i Documents, pp. 28-33. Ontinyent.
- RIBERA, A. (1989b): *L'Abric del Pontet. Pintures rupestres en la capçalera del riu d'Ontinyent*. Alba, 4, pp. 9-19. Ontinyent.
- RIBERA, A. (1989c): *La Cova del Capellà i els Abrics de les Finestres*. Revista de Festes d'Ontinyent. Ontinyent.
- RIBERA, A. (1989d): *L'Abric del Gegant y las pinturas prehistóricas de la Capçalera del riu d'Ontinyent (la vall d'Albaida, Valencia)*. Actas del XIX Congreso Nacional de Arqueología (Castellón de la Plana, 1987), pp. 95-209. Zaragoza.
- RIBERA, A. (1990): *Restes prehistòriques en la zona baixa de la capçalera del riu d'Ontinyent*. Revista de Festes de Moros i Cristians. Ontinyent.
- RIBERA, A. (1995): *Prehistòria i Arqueologia d'Ontinyent*. En Història Bàsica d'Ontinyent, pp. 33-102. Ontinyent.
- RIBERA, A., GALIANA, M. F., TORREGROSA, P. (1998): *Els abrics de la Creu, La Monja i La*

- Fos. Tres estacions amb pintures rupestres esquemàtiques en la capçalera del riu d'Ontinyent (València)*. Saguntum, 31, pp. 89-98. Valencia.
- RIBERA, A., GALIANA, M. F., TORREGROSA, P. (1999): *Els abrics de la Creu, La Monja i la Fos. Tres estacions amb pintures rupestres esquemàtiques en la capçalera del riu d'Ontinyent (València)*. Festes de Moros i Cristians 1999, pp. 194-203. Ontinyent.
- RIBERA, A., GALIANA, M. F., TORREGROSA, P., LLIN, V. (1995): *L'Abric de la Penya. Noves pintures rupestres postpaleolítiques a Moixent (València)*. Recerques del Museu d'Alcoi, 4, pp. 121-133. Alcoi.
- RIBERA, A., PASCUAL, J. (1994): *Els poblats de l'edat del bronze d'Ontinyent i La Vall d'Albaida occidental (I)*. Alba, 9, pp. 13-53. Ontinyent.
- RIBERA, A., PASCUAL, J. (1995): *Els poblats de l'edat del bronze d'Ontinyent i La Vall d'Albaida Occidental (II). Els materials*. Alba, 10, pp. 101-136. Ontinyent.
- RIBERA, A., PASCUAL, J. (1997): *Els poblats de l'edat del bronze d'Ontinyent i La Vall d'Albaida (i III). Anàlisi i consideracions*. Alba, 12, pp. 25-78. Ontinyent.
- RUBIO, F. (1987): *Catálogo de los materiales y yacimientos de la cultura del Bronce Valenciano*. L'Ull del Moro, 1. Alcoi.
- RUBIO, F. CORTELL, E. 1982-1983: *La Cova Negra de Gaianes (Gaianes, Alicante)*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma, 9-10, pp. 7-30. Madrid.
- SAN NICOLÁS DEL TORO, M. (1985): *Las pinturas rupestres esquemáticas del Abrigo del Pozo (Calasparra, Murcia)*. Caesar-Augusta, 61-62, pp. 95-118. Zaragoza.
- SORIA, M., LÓPEZ PAYER, M. G. (1988-1989): *Aproximación al estudio del significado de la pintura rupestre postpaleolítica del sureste peninsular*. Ars Praehistórica, VII-VIII, pp. 167-182. Barcelona.
- SORIA, M., LÓPEZ PAYER, M. G. (1989): *El arte rupestre en el sureste de la Península Ibérica*. La Carolina.
- TORREGROSA, P. (2000): *La pintura rupestre esquemática en el Levante de la Península Ibérica*. (Tesi Doctoral inèdita, Universitat d'Alacant).
- TORREGROSA, P. (2000-2001): *La pintura esquemática y territorio: análisis de su distribución espacial en el Levante peninsular*. Lucentum, XIX-XX. Alacant.
- TORREGROSA, P., GALIANA, M. F. (2001): *El Arte Esquemático del Levante peninsular: Una aproximación a su dimensión temporal*. Millars, Espai i Història, XXIV, pp. 153-198. Castelló de la Plana.

